

І С Т И Н И

ВОЛЬТЕР

ОРЛЕАНСЬКА

ДИВА

CF FOLIO

Вольтер

Орлеанська діва

Серія «Істини»

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=34339441

*Вольтер «Орлеанська діва». Поема. Переклад з французької. Серія «Істини». Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2017
ISBN 978-966-03-7933-6*

Анотація

«Орлеанська діва» – сатирична пародійна поема видатного французького письменника, історика, публіциста, просвітителя Вольтера (справжнє ім'я – Марі Франсуа Аруе; 1694–1778), в якій події життя національної героїні (тоді ще не канонізованої святої) Жанни д'Арк представлені в бурлескному жанрі. Проте вістря сатири письменника в поемі скеровано не проти самої Жанни, а проти її нестерпно фальшивого церковного культу. Видана анонімно, «Орлеанська діва» стала одним з найпопулярніших непідцензурних творів Вольтера й здобула популярність і за межами Франції як зразок скептично-іронічного «вільнодумства» XVIII століття.

Содержание

Від перекладача	4
Передмова отця Апулея Різорія,[4] бенедиктинця	14
Пісня перша	22
Пісня друга	37
Пісня третя	58
Пісня четверта	76
Пісня п'ята	99
Пісня шоста	112
Пісня сьома	130
Кінець ознакомительного фрагмента.	131

Вольтер

Орлеанська дівка

Від перекладача

Вольтер (Франсуа Марі Аруе), французький просвітитель XVIII ст., здобув собі за свого довгого життя (1694–1788) славу, якою міг би похвалитись рідко котрий із великих письменників. Досить пригадати кілька фактів: твір його «Філософські листи» спалено за вільнолюбні ідеї рукою ката; його ув'язнювано в Бастилії, його вислано раз і вдруге – вдруге на все життя – із Франції; він удостоївся переслідувань французького королівського уряду і католицької церкви, зненависті прусського короля Фрідріха II і – правда, пізніше, по смерті письменника – російської цариці Катерини II; повернувшись, після смерті Людовіка XV, до Парижа (що йому було офіційно заборонено назавжди), він мав там таку захоплену зустріч, що інакше, як тріумфом переможця, її не можна назвати. У французькому театрі на честь його було влаштовано почесну виставу – ішла його трагедія «Ірена»; на сцені бюст Вольтера, який сам сидів у ложі серед паризьких красунь, увінчано лаврами – і всі присутні встали, влаштувавши славетному старикові овацію...

Незабаром після цього тріумфу сильний ще духом, але

немічний тілом Вольтер упокоївся. І хоч він ніби покаявся перед смертю в гріхах своїх проти католицької церкви, але духовенство відмовилось ховати його за церковним обрядом. Останки письменника були поховані без усякої церковної пишноти в провінції Шампані. А під час французької буржуазної революції прах його за постановою Національних зборів був урочисто перенесений до Пантеону, місця вічного упокоєння найвизначніших державних діячів та великих людей Франції. Тепер нема й слідів тодішньої його гробниці. Гадають, що в той час, коли запанувала у Франції реакція (1814 р.), вороги Вольтера, яким не давала спокою слава великого письменника й борця і після його смерті, знищили ту гробницю разом із тліном, що в ній містився. Чи це ж не слава?

Слава не залишала його й після того, як він зійшов у домовину: Гете, Пушкін, Міцкевич високо цінували його твори, Радіщев заявив, що Вольтер належить до тих письменників, яких людство буде читати, поки житиме. Герцен сказав, що сміх Вольтера знищив більше, ніж плач Руссо. Достоевський мріяв написати «Російського Кандіда» (Кандід – герой однойменного роману Вольтера).

Були, правда, і смішні, й огидні сторони в тій славі: згадаймо російських «вольтер'янців», поміщиків, що, сидячи у вигідних «вольтерівських» кріслах, залюбки читали твори знаменитого «фернейського вільнодумця», – а відірвавшись од книжки, давали розпорядження «провчити на конюшні»

якого-небудь там Карпа чи Сидора...

Але важливо, що творчість самого Вольтера, далекого від будь-яких революційних настроїв, разом з творчістю інших французьких енциклопедистів, разом із творчістю Руссо, з яким у Вольтера була завзята полеміка, – творчість його багато чим підготувала уми до французької буржуазної революції, що відлуння її чути у Радіщева й Новикова, що на всій волелюбній, антифеодальній, антиклерикальній літературі ХІХ століття лежить відсвіт Вольтерового духу.

Життя й діяльність Вольтера сповнені були суперечностей. Син паризького нотаріуса, представник висхідної французької буржуазії, тягся замолоду Вольтер до аристократичних салонів; обдарований нищівним критичним розумом, Вольтер гадав, що ідеал державного ладу – абсолютна монархія з «освіченим монархом» на чолі, шукав собі ласки у короля Людовіка XV і у коханки його маркізи Помпадур, – а потім, підпавши під королівський гнів, перекинувся до Фрідріха II, «дружба» з яким закінчилась непримиренною ворожнечею; прибічник свободи людського духу, він довго листувався з Катериною II і називав її найоблесливішими іменами, порівнюючи з найбільшими монархами світової історії...

Заклятий ворог католицької церкви, яку він невтомно закликав знищити («Ecrasez l'infâme!» – «Розчавіть підлу!»), бичуючи нещадним сатиричним пером офіційні догмати й середньовічні передсуди, всіма силами свого розуму й та-

ланту захищаючи від неправого суда її жертви (особливо відома справа Каласа, посмертної реабілітації якого він таки добився), – Вольтер, одначе, обстоював ідею існування бога (деїзм) як вищого начала, що створило світ і ним керує. Мало того: він гадав, що релігія – надійна оборона супроти «простолюду», яка допомагає тримати його «в узді», отже для «низів» її треба неодмінно зберегти. Це ж йому належить знаменитий вислів: «Якби бога не було, його треба було б вигадати...» Дбаючи не без успіху про інтереси селянства, про скасування кріпацтва, він одночасно був прибічником «священного» принципу власності і сам, у своєму чималому швейцарському маєтку, досить вигідно господарював.

Шукати пояснення цих суперечностей треба не тільки й не стільки в особистому характері Вольтера, як у тому соціально-політичному тлі, на якому він зріс, у рисах тієї доби, у суперечностях всередині самого класу, який він представляв, – буржуазії.

А втім, годі про суперечності. Вольтер увійшов в історію людства як великий популяризатор передових ідей свого часу, як палкий борець проти феодалізму й клерикалізму, як людина, що закликала людей мислити та обстоювати свої думки, як оборонець гонених і кривджених – не тільки пером, а й ділом. Він протистояв старому ладові як втілення гуманності й віротерпимості.

Вольтер написав дуже багато. Повне зібрання його творів французькою мовою займає кілька великих полиць. Тут і

політичні памфлети, і філософські трактати, і філософські та морально-повчальні романи чи, вірніше, повісті, й історичні розвідки, і трагедії, і поеми, й ліричні поезії тощо.

Сам Вольтер вважав, здається, вершиною своєї творчості трагедії, писані за приписами класицизму, хоч і овіяні новими ідеями. Проте нині вони відомі тільки фаховим історикам літератури. Та й героїчну його поему «Генріада», де в образі французького короля Генріха IV він хотів змалювати свій ідеал «освіченого монарха», навряд чи з великим інтересом читали б сучасники. Далеко більше значення залишилось за його романами, дія котрих відбувається часто поза конкретним часом і простором і побудована на фантастичних припущеннях. Та справа там не в дії, а в ідеях, які автор висловлює за допомогою умовних образів. Найзнаменитіша з цих повістей – «Кандід», де піддано саркастичному висміюванню рожевий прекраснодушний оптимізм, що вилився в формулу: «все йде до найкращого в цьому найкращому із світів», – і де людину закликає автор устами одного із персонажів: «Треба обробляти наш сад», тобто кличе до живої практичної праці на цій землі. Хоч у цьому заклику й не відчувається потягу до корінної перебудови світу, суспільного ладу, але на свій час лунав він прогресивно.

Вольтер славився своєю уїдливою дотепністю, своєю іронією, що раз у раз переходила в гострий сарказм. Риси ці виявились не тільки в його літературних творах, а й в усних розмовах, на які він був незрівнянний майстер, і в численних

листах до друзів та ворогів. Це був прирочений сатирик.

І саме сатиричною поемою є його «Орлеанська діва», яку ми даємо в українському перекладі, де в чім виправленому проти першого видання 1937 року. Сучасники добачали в ній передовсім фривольні сцени, що до смаку були «вінценосним» читачам – Фрідріхові II та Катерині II, які, проте, гадали, що для широкого суспільства поема небезпечна. Думка про те, що суть поеми зводиться, власне, до цих одвертих, недвозначних легковажних сцен, уперто держалася в буржуазному літературознавстві. Олексій Веселовський називає «Діву» «утомно сороміцькою» («утомительно скабресною»). Так само вкоренилася серед буржуазних істориків літератури гадка, ніби в поемі своїй висміяв Вольтер історичну Жанну д'Арк.

Усе це не так. По-перше, щодо фривольності. Треба ж зважати на епоху! Те, що за пізніших часів вважалося непристойним, у XVIII і попередніх віках спокійно вводилось авторами в найсерйозніші твори і так само спокійно читалося «найпристойнішими» дамами. Згадаємо лише деякі дотепи і «слизькі» місця у Шекспіра, і то не тільки в комедіях, а і в трагедіях («Ромео і Джульєтта», «Отелло»), ряд новел Боккаччо, цілі сторінки, а то й розділи в «Гаргантюа та Пантагрюелі» Рабле, пізніше (XVIII ст.) – казки Лафонтена, «Персидські листи» Монтеск'є, «Пригоди кавалера Фоблаза» Луве де Кувре. Отже, річ тут не в тих еротичних пригодах, які описує Вольтер, а в тому, з ким ці пригоди трапля-

ються.

Так само, звісно, невірно, ніби Вольтер осміює й висміює ту реальну Жанну д'Арк, релігійно екзальтовану й патріотично настроєну селянську дівчину з села Домремі, яка під впливом католицького духівництва повірила, ніби її місія – врятувати вітчизну, шарпану англійцями, що обложили на той час (1429 р.) Орлеан, одне з небагатьох міст, які залишилися ще під владою французького короля Карла VII.

Переконавши короля у вірності пророцтва, що «Францію врятує діва»,¹ католицькі попи добилися, що Жанну поставлено на чолі війська, де вона, за свідченням сучасників, викликала ентузіазм. Жанна визволила Орлеан, здобула ряд перемог над англійцями, коронувала Карла VII в Реймсі. Вона виконала свою місію, але король ублагав її залишитись при війську. Та незабаром воєнне щастя зрадило хоробру дівчину. Після однієї з поразок бургундці, взявши Жанну в полон, продали її англійцям, де віддано її, як звинувачену в чаклунстві, зносилах з дияволом і т. ін., на суд духовного трибуналу і за вироком трибуналу спалено (1431 р.). Ні Карл VII, що завдячував Жанні перемогами свого війська і своєю короною, ні представники Паризького університету, що входили до англійського трибуналу, нічого не зробили для того,

¹ По-французьки поема зветься: «La pucelle d'Orléans». Слово la pucelle означає чисту, незайману, невинну дівчину. По-російськи воно добре перекладається словом «девственница». Ми не знайшли, якщо не рахувати таких сумнівних словотворів, як «незайманка», «незайманиця», точного українського відповідника, тому залишилися при слові «діва». – *М. Р*

щоб урятувати бідолашну.

Багато пізніше, коли остаточно вигнано з Франції англійців, справу Жанни переглянуто і її посмертно реабілітовано.

Після цього почалося творення безглуздої церковної легенди про Жанну д'Арк як про «послану небесами» діву, що саме дівочністю своєю врятувала Францію, почався культ її як національної героїні, що породив ряд поем про неї, одну з яких – поему бездарного Шаплена – презирливо згадує Вольтер на початку своєї «Діви».

Як приуроджений скептик, Вольтер не вірив у дівочу невинність Жанни. Як людина, далека від усякої релігійної містики, він ніяк не міг пристати на гадку, що саме дівоча невинність могла спричинитися до воєнних перемог французів і до рятунку Франції. Як непримиренний ворог церкви, він обурювався всіма тими нісенітницями, якими оточило її пам'ять католицьке духовництво.

Він визнавав – це видно з його інших творів – історичних розвідок – позитивну історичну роль Жанни. Поема його скерована не проти самої постаті дівчини з Домремі, а проти нестерпно фальшивого церковного культу її. Вістря сатири в його поемі скероване не проти самої Жанни, яка змальована досить симпатичними рисами, а проти розпусних, огидних, брехливих представників офіційної церкви, яких змалював він в образах ченців, отих усяких Грібурдонів та Лурді, проти несусвітніх вигадок про «святих», як-от «святий патрон Франції» Денис, змальований у поемі з убивчою силою на-

смішки, проти всякого релігійного туману і дурману. З меншою, правда, гостротою разить це вістря і представників феодалізму, таких, як слабовольний, майже дурнуватий король Карл, як дикий п'яниця й розбишака англієць Шандос,² як королівський підлабузник і звідник Бонно³... Підкреслюючи на кожному кроці розпутність і похитливість духівництва, Вольтер раз у раз бере під захист природність і законність здорового статевого потуття, радощі земної непродажної любові. Поема його – виклик темряві, обскурантизму, догматизму во ім'я світла, свободи й сміливості думки.

«Утомно сороміцькою» «Діввою» захоплювався Пушкін, що назвав її «золотою книжкою славною», «катехизисом остроумия», «святої біблією харит». В одному з листів Пушкін визнав «La ruselle» найкращою з поем Вольтера. Він переклав перших двадцять шість рядків поеми. Вплив «Діви» Вольтера можна бачити не тільки в юнацькій поемі Пушкіна «Бова», а і в його «Гавриїладі».

Про сліди захоплення «Діввою» в колі декабристів свідчить таке місце з відомих сатиричних куплетів Рилєєва:

² Шандос (Chandos John) – власне, Чендос Джон – історична особа, англійський полководець XIV століття, учасник Столітньої війни (вбитий коло Пуатьє в 1369 р.). Незважаючи на хронологічну невідповідність, Вольтер зробив Шандоса одним із головних героїв поеми.

³ Є вказівки, що прототипом Бонно слід вважати маркіза Данжо (Dangeau Philippe de Courcillon, 1638–1720) – фаворита Людовіка XIV, що виконував обов'язки особистого ад'ютанта короля.

Ах, где те острова,
Где ростет тринь-трава,
Братцы!
Где читают «picelle»,
Где летят под постель
Святцы!

Адам Міцкевич замолоду любовно перекладав «безбож-
ну» Вольтерову поему. Є свідчення самого поета, що пере-
клав він чимало, але до нас дійшла тільки пісня V.

Російські читачі дожовтневої пори не мали (головно з цен-
зурних причин) перекладу «Діви». Перший російський пе-
реклад, здійснений групою поетів за редакцією М. Лозинсь-
кого, вийшов аж у 1924 році. Друге, виправлене його видан-
ня випустило видавництво «Academia» 1935 р. До перекла-
ду додано ґрунтовну вступну статтю С. Мокульського.

Мені як українському перекладачеві залишається тіль-
ки висловити надію, що я хоч якоюсь мірою «доніс» до
українського читача легке, дотепне, гостре слово Вольтера,
що читач цей знайде в поемі те здорове зерно, ту світлу дум-
ку, які становлять основу «Діви», і погодиться зо мною у
визнанні великого прогресивного значення, яке мала вона
для свого часу.

Максим Рильський

Передмова отця Апулея Різорія,⁴ бенедиктинця

Подякуймо добрій душі, що завдяки їй з'явилась у нас «Діва». Ця героїчна та повчальна поема була написана близько 1730 р. – це знають учені і це видно з деяких рис самого твору. Із листа 1740 р., надрукованого в збірнику дрібних писань одного великого володаря під іменем філософа із Сан-Сус⁵і, видно, що одна німецька принцеса, коли їй дали рукопис тільки прочитати, так захопилась обережністю, яка панує там у трактуванні такого слизького сюжету, що по-

⁴ *Апулей Різорій*. – Називаючи вигаданого автора передмови Апулеєм Різорієм, Вольтер підкреслює пародійно-іронічний характер його висловлювань. Апулей – ім'я римського письменника II століття нашої ери, автора «Метаморфоз», або «Золотого осла», фантастичного роману про пригоди Луція з Егіни, перетвореного магічними силами на осла; в романі багато сцен еротичного характеру. Різорій – від латинськ. *risor*, глузливий.

⁵ «Філософ із Сан-Сусі» – так прозвали Фрідріха II (1712–1786), пруського короля від 1740 р. (Сан-Сусі – назва королівського палацу, збудованого Фрідріхом II недалеко від Потсдама). «Твори філософа із Сан-Сусі» (*Oeuvres du philosophe de SansSouci*), написані французькою мовою, вперше були надруковані 1750 р. в трьох томах. Туди входили оди, послання, дві поеми і листи віршами та прозою. Згадуваний Вольтером лист датований 22 лютого 1747 р. В ньому Фрідріх пише: «Ви дали вашу «Діву» герцогині Вюртемберзькій. Тож знайте, що вона примусила переписувати її протягом цілої ночі. Ось люди, яким Ви довіряєте; а ті, хто заслуговує на Ваше довір'я, або, краще сказати, на кого Ви можете цілком покластись, цього довір'я позбавлені».

тратила цілий день і цілу ніч, звелівши копіювати і перепи-
суючи сама всі найповчальніші місця. Оцей-то самий спи-
сок і потрапив, нарешті, до нас. Не раз друковано клапті на-
шої «Діви», і справжні цінителі здорової літератури обурю-
вались, бачивши, як жахливо вона покалічена.⁶ Одні видавці
випускали її в п'ятнадцяти піснях, інші в шістнадцяти, вісім-
надцяти, двадцяти чотирьох, то розбиваючи одну пісню на
дві, то заповнюючи прогалини такими віршами, яких зрікся
б кучер Вертамона,⁷ виходячи з корчми шукати пригод.⁸

Отже – маєте «Жанну» у всій її чистоті. Ми боїмось вис-
ловити надто сміливу думку, назвавши автора, якому при-
писують цю епічну поему. Досить того, що читачі могли взя-
ти собі певну науку із моралі, захованої в алегоріях поеми.
Навіщо знати, хто автор? Єсть багато праць, що їх учені та

⁶ В першому виданні поема складалася з 15 пісень, в лондонському виданні 1756 р. – з 28 пісень, у женеvському виданні 1757 р. – з 24 пісень. Сам Вольтер видав у 1762 р. «Діву» в 20 піснях, а в 1764 р. в збірнику «Оповідання Гільома Ваде» надрукував нову пісню, яка в дальших виданнях займала місце XVIII пісні (див. примітки до цієї пісні).

⁷ *Кучер Вертамона* – Етьєн (пом. 1724 р.), популярний народний співак, про якого в одному документі сказано, що «він створив усі пісні, які співали на ярмарках». Переклад віршів: «Шандос, спітнівши і сопучи, як віл, мацає пальцем, чи дійсно вона діва. «Чорт забори! – гукнув він. – Дурняча голка!» Чорт одразу приносить новий гольник, і Шандос іще раз намагається розворушити свою ганчірку». У виданні 1756 р. ці рядки були вміщені наприкінці XIII пісні.

⁸ Тут автор у примітці наводить приклади таких вставок, які ми вважаємо можливим не подавати, і закінчує примітку так: «Автор цієї гидоти, зробленої виключно для всякої наволочі, – розстрига-капуцин, що взяв собі ім'я Мобера». – *М. Р.*

мудреці читають з насолодою, не знаючи, хто їх написав, як от *Pervigilium Veneris*,⁹ сатира, приписувана Петронієві,¹⁰ і багато інших.

Що нас дуже втішає, це те, що в нашій «Діві» значно менше нескромних та вільних місць, ніж у творах всіх великих людей Італії, що писали в цьому жанрі.

Verum enim vero,¹¹ почати з Пульчі; нам було б дуже прикро, коли б наш скромний автор дійшов до тих маленьких вільностей, які дозволяє собі цей учений флорентинець у своєму «Моргайте». Цей Луїджі Пульчі, поважний канонік, написав свою поему в середині XV ст. для сеньйори Лукреції Торнабуоні, матері Лоренцо Медічі Препишного;¹² і кажуть, ніби «Моргайте» співали при столі цієї дами. Це друга епічна поема в Італії. Між ученими були великі суперечки – серйозний це твір чи жартівливий.

Ті, хто вважав його за серйозний, ґрунтуються на вступі до кожної пісні, що починався рядками із Святого Письма. Ось, наприклад, вступ до першої пісні:

⁹ *Pervigilium Veneris* («Нічне дбання на честь Венери») – поема, що складається з 93 віршів анонімного автора III або IV століття нашої ери, присвячена вихвалянню весни.

¹⁰ *Петроній* (Petronius Arbiter, пом. 66 р. н. е.) – римський аристократ, політик і письменник; автор «Сатирикона», твору, в якому фривольні жанрові сцени поєднуються з гострою сатирою на вискочнів і самого імператора Нерона.

¹¹ *Verum enim vero* – насправді.

¹² Лоренцо Медічі Препишний (Lorenzo Medici il Magnifico, 1448–1492) – правитель Флоренції, поет-дилетант, що збирав при своєму дворі представників науки і мистецтва.

In principio era il verbo appresso a Dio;

Ed era iddio il verbo, e 'l verbo lui.

Questo era il principio al parer mio, i т. д.¹³

Коли перша пісня починається з Євангелія, то остання кінчається *Salve, regina*;¹⁴ і це може виправдати гадку тих, хто думав, що автор писав цілком серйозно; адже за тих часів для театральних п'єс, що ставлено в Італії, використовували «Страсті» та життя святих.

Ті, хто дивився на «Моргайте» як на твір жартівливий, звернули увагу тільки на деякі надто великі вільності, там припущені.

Моргайте питається в Маргутте, християнин він чи магометанин.

E se egli crede in Cristo o in Maometto.

Rispose all'or Margutte: A dir tel tosto,

Io non credo più al nero che al azzuro;

Ma nel cappone, o lesso o voglia arrosto

.....

Ma sopra tutto nel buon vino ho fede;

E credo che sia salvo chi gli crede.

Or queste son tre virtù cardinale,

¹³ Переклад віршів: «Спочатку було Слово, і Слово було від Бога, і Бог був Словом. На мою думку, це був початок».

¹⁴ *Salve, regina* – здрастуй, царице.

La gola, e'l culo, e'l dado, come io t'ho detto.¹⁵

Зверніть, будь ласка, увагу, що Крешімбені,¹⁶ без усяких вагань помістивши Пульчі в ряду справжніх епічних поетів, каже, йому на вибачення, що це найскромніший і найпоміркованіший із письменників свого часу: «il più modesto e moderato scrittore». Нема сумніву, що він був попередником Боярдо і Аріосто. Це завдяки йому прославилися в Італії Роланди, Рено, Олів'є та Дюдони,¹⁷ і він майже дорівнює Аріосто чистотою мови.

Недавно вийшло дуже хороше видання його *con licenza de' superiori*.¹⁸ Звісно, це не я його пустив у світ; коли б наша Діва говорила так само безсоромно, як отой Маргутте, син турецького священика та грецької черниці, я остерігся б її друкувати.

У «Жанні» не знайдеться й таких сміливих місць, як у Аріосто; тут ви не зустрінете святого Іоанна, що живе на Місяці і говорить так:

¹⁵ «Чи вірять він у Христа або Магомета? Тоді відповів Маргутте: «Сказати тобі коротко, – я не вірю ні в чорне, ні в блакитне, а вірю в каплуна вареного або, якщо хочеш, в смаженого... Але над усе я вірю в добре вино і вірю, що той, хто в нього вірять, буде врятований. Отже, три основні чесноти, як я тобі сказав, – обжерливість, непотребство, гра».

¹⁶ *Крецімбені* (Crescimbeni G.-A., 1663–1728) – італійський письменник, заснував у 1690 р. академію «Аркадія». Видрукував збірник віршів, написав ряд статей про літературу, «Історію народної поезії» та «Історію «Аркадії».

¹⁷ *Роланд, Рено, Олів'є, Дюдон* – герої Боярдо і Аріосто.

¹⁸ *Con licenza de' superiori* – з дозволу влади.

Gli scrittori amo, e fo il debito mlo,
Che al vostro mondo fu scrittore anche io.

.....
E ben convenne al mio lodato Cristo
Rendermi guiderdon di si gran sorte, i т. д.¹⁹

Це надто сміливо; і тут святий Іоанн дозволяє собі те, чого ні один святий у «Діві» ніколи собі не дозволить. Виходить, що Ісус зобов'язаний своєю божественністю тільки першій главі Іоанна і що цей євангеліст йому підлестив. Від цього тхне соцініанством.²⁰ Наш стриманий автор остерігався таких крайнощів.

Так само вельми нас тішить, що наш скромний автор не наслідував жодного із наших старовинних романів, історію яких написали учений єпископ авраншський Гюе²¹ і компілятор абат Лангле.²² Зробіть лише собі приємність, прочитайте в «Ланселоті з озера» главу під назвою: «Як Ланселот

¹⁹ Переклад віршів: «Люблю письменників. Це мій обов'язок, – адже у вашому світі я теж був письменником... Було дуже вигідно прославленому мною Христові винагородити мене за таку велику долю».

²⁰ *Соцініанство* – протестантське вчення, назване ім'ям Соціна (Sozzini Lelio, 1525–1563), який відкидав божественність Христа.

²¹ *Єпископ Гюе* (Huet Paul-Damel, 1630–1721) – автор трактату про походження романів» (Traité sur l'origine des romans, 1670).

²² *Абат Лангле* (Lenglet – Dufresroy, 1647–1755) – написав під псевдонімом Гордон де-Персель «Дослідження про романи» (Del'usage des romans, 1734).

спав із королевою і як вона вернулаь до сіра де Лагана»,²³ – і ви побачите, яку соромливість має наш автор у порівнянні із давніми нашими письменниками.

Але *quid dicam*²⁴ про дивовижну історію Гаргантюа,²⁵ присвячену кардиналові де Турнону?²⁶ Відомо, що глава про «*Torche-culs*»²⁷ – одна із найскромніших у цьому творі.

Про сучасних авторів ми не говоримо; скажемо тільки, що всі давні повісті, створені в Італії та перевіршовані Лафонтеном,²⁸ ще менше моральні, ніж наша «Діва». Загалом – бажаємо всім нашим суворим цензорам мати такі тонкі почуття, як прекрасний Монроз, нашим скромницям, коли вони є, – простодушність Агнеси і ніжність Доротеї; нашим героям – правицю могутчої Жанни; всім єзуїтам – вдачу доброго духівника Боніфація; всім, хто порядкує в хорошому домі, – розпорядливість і вмільсть Бонно.

²³ «Ланселот з озера» – лицарський роман XIII століття, що розповідає про пригоди одного з лицарів короля Артура, який подався шукати святу чашу Грааля.

²⁴ *Quid dicam* – що й казати.

²⁵ *Дивовижна історія Гаргантюа* – в сатиричному романі Рабле (Rabelais François, 1495 (?) – 1553), спрямованому проти середньовічної схоластики, церкви і феодалів; Вольтер має на увазі розділ «Як Грангузьє дізнався про дивовижний розум Гаргантюа, коли той винайшов підтирку» (розд. XIII, кн. I).

²⁶ Четверта книга цього роману присвячена кардиналові Оде, а не кардиналові де Турнону, як пише Вольтер.

²⁷ «*Torche-culs*» – підтирка.

²⁸ *Лафонтен* (La Fontaine Jean, 1621–1695) – французький поет-класик. Вольтер має на увазі його фривольні віршовані новели («Contes», 1667).

Нарешті, ми вважаємо, що книжечка ця – чудесні ліки проти тяжких настроїв, які гнітять тепер деяких дам та деяких абатів; і коли б ми зробили суспільності лише цю послугу – ми й тоді б думали, що не змарнували свого часу.

Пісня перша

Ніжні любовці Карла VII та Агнеси Сорель. Орлеан в англійській облозі. Поява святого Дениса і т. ін.

Я не вродився славити святих¹²⁹
І до гучного не годжуся співу,
Та чудотворну Орлеанську діву
Проте змалюю для очей людських.
Вона із рук англійців навісних
Французьку пишну вирвала корону,
І через неї пресвятого трону
Досяг у Реймсі любленець утіх.
Герой в корсеті, воїн у спідниці,
Вона з Роландом рівною була,
Твердіша серцем від твердої криці.
Щоправда, скромній дівчинці-ягниці
Я радий більше в затінку дерев, —
Та Жанна д'Арк була душею лев.
Її діла з мого оповідання
Ласкавих подивують читачів, —

²⁹ Примітки – в кінці (автор). (Авторські примітки, розмічені цифрами, див. розділ «Примітки Вольтера»)

Найбільше ж те, як довго в неї цвів
Вінок незайманого дівування.

Шаплене, що фальшивий, дикий тон²
Із скрипки вмів своєї витягати
І так про славну дівчину співати,
Аж на виду мінився Аполлон,
Старий Шаплене, ти б, здається, радо
Мені позичив свій незграбний дар, —
Та хай бере його Лямотт-Гудар³,
Що зіпсував майстерно Іліаду.

Наш добрий Карл³⁰ на життєвій весні
У Турі³¹ веселився день при дні.
Десь на балу (завзятий танцюриста!),

³⁰ *Наш добрий Карл* – Карл VII (1403–1461); після смерті свого батька Карл VI, спираючись на партію Арманьяків, прибічників герцога Орлеанського, оголосив себе королем за правом спадкоємства, не визнавши договору в Труа, складеного його матір'ю, королевою Ізабеллою, з англійським королем Генріхом V, що одружився з дочкою Карла VI; за цим договором французький престол переходив до англійської династії. У боротьбі з англійцями та їх спільниками бургундцями Карл VII зазнавав поразки за поразкою. Короткочасне поліпшення сталося в 1426 р. після перемоги над англійцями при Монтаржі, але потім стан знову погіршав. Різкий злам стався в 1429 р., коли з'явилась Жанна д'Арк; англійців було розбито під Орлеаном і здобуто Реймс. У 1435 р. на бік Карла перейшов герцог Бургундський, і почався рішучий наступ на англійців. З перервою війна тривала до 1453 р., коли був складений мирний договір, згідно з яким на французькій території за англійцями залишалось тільки місто Кале.

³¹ *Тур* – місто на річці Луарі, резиденція Карла VII під час окупації Парижа англійським військом.

Для блага краю рідного та міста,
Сорель Агнесу наш король зустрів⁴,
В ній сам Амур себе перевершив.
Вона була, як Флора, ясновида,
Струнка, як німфа, що в гаю зросла,
Самих богів спокусниця – Кіпріда³² —
Їй невимовну грацію дала.
Сирени голос, чари Арахнеї,³³ —
Усе було в Агнеси, і для неї
Герої, мудреці та королі
Дали б скарби найкращі на землі.
Дивитися на неї, умлівати,
У нездоланній пристрасті палати,
Тремтіти від жагучих поривань
І голос тратити серед зітхань,
Їй тиснуть руку ніжною рукою,
Віддатись радісному неспокою,
Збудить і в ній жадобу та любов, —
Король за день усе це перейшов:
У королів іде кохання скоро.
В тих справах мудра, від людського зору
Хотіла все Агнеса потаїть, —
Але хотіти легше, ніж зробить.

³² *Кіпріда* – одне з імен Афродіти-Венери.

³³ *Арахна*, *Арахнея* (грецьке – павук) – в античній міфології надзвичайно майстерна ткаля; викликавши на змагання Афіну-Палладу, виткала малюнок, що відбивав любовні пригоди богів; розгнівана Афіна розірвала тканину, а Арахну обернула в павука.

Щоб зайвого уникнуть поговору,
Король обрав довірником Бонно⁵,
Який у нього посідав давно
Те місце, для кишені непогане,
Що при дворі взивається воно
«Друг короля», для чемності і шани,
Хоча йому простолоуд і міщани
Імення «звідник» мають лиш одно.
Мосьє Бонно на березі Луари
Мав пишний замок, найрозкішнішу з осель.
У замок той приїхала Сорель, —
І Карл, як ніч свої прослала хмари,
Прибув туди любовні пити чари.
Вина і страв Бонно не пожалів...
Ну що ті пишні бенкети богів!
Закохані, в солодкім хвилюванні,
Сп'янівши від нестримного бажання,
Огнем іскристих поглядів палких
Світили путь до радощів нічних.
Розмова вільна, хоч належно скромна,
Їх окриляла, гостра та невтомна,
Король Агнесу оком як не їв,
Про любовці їй ніжно говорив,
І ніжку тис ногою, і горів.

По учті, начеб закуска музична,
Мелодія тосканська хроматична⁶
Озвалася, заграла, мов струмок.
Співання флейт, гобоїв і скрипок

Розповідало казку про героїв,
Що їх Амур всесильний переміг
І що зреклись для чарівних утіх
Людської слави й ратних неспокоїв.
Капела так захована була,
Що слухати Сорель її могла,
Сама від поглядів людських закрита, —
Була-бо соромлива й гордовита.

Вже повний місяць високо зійшов;
Настала північ, з нею йде любов.
У пишнім, позолоченім алькові,
В напівімлі привабливо-чудовій,
Між простирал найкращого ткання
Лягла Агнеса, та не для снання:
Дверей-бо, що проводять до алькова,
Не зачинила, ніби випадково,
Аліса, мудра над служниць усіх.
О юнаки, що прагнете утіх,
Вам, певне, нетерплячка зрозуміла,
Що доброго монарха охопила!
Уже пролито пахощі міцні
Йому на кучері його рясні,
І входить він, і з милою лягає.
О раювання божеське, безкрає!
Серця дзвенять; то сором, то любов
Агнесі гонить до обличчя кров...
Минає сором, а любов не гасне.
Її король цілує любострасний,

Очей він не здолає одірвать
Від тих принад, що перед ним лежать, —
Та й хто ж би міг утриматись, панове?

Під шиєю, де тон алебастрівий,
Ідуть округлі лінії грудей,
Що сам Амур створив їх для людей,
Прикрасивши рожевими сосками.
Чудові перса! Милуватись вами
Повинен зір, рука – пестити вас
І губи – цілувати в ніжний час.
Щоб читачів моїх як слід розважитьь,
Охоче б я все тіло змалював
І лінії, яких ніхто не мав,
Але моральності закони кажуть,
Що пензель мій таких не має прав.
Уся вона – як дивний сон звабливий,
Бажань нестримних таємничий рій,
Палкі цілунки, дотики пестливі,
Немов рум'яна, красять личко їй,
Нової вроди додають вродливій.

Три місяці закохані живуть
І чар кохання безутомно п'ють.
Покинувши свою постелю зранку,
Вони в тонкім вибагливім сніданку
По ночі свіжих набирають сил.
Тоді, здіймаючи в повітрі пил,
Іспанські коні їх несуть на влови,

І пси в гонитві веселять діброви.
Повернуться – вже купіль жде на них,
І ллються, ніби чарівничі струми,
Оливи аравійські та парфуми
На тіло чисте, як одвічний сніг.

Коли ж обіду любий час настане,
Тетерюки сочисті та фазани,
Приправлені майстерно смя і так,
Лоскочуть ніздрі, тішать очі й смак.
А і прозорий, спінений, іскристий,
Токаю плин янтарно-променистий
Їх мозок огріває й веселить —
І дотепи зриваються щомить
З рум'яних уст, кипучі та мінливі,
Як вина в кришталевім переливі.
Бонно зо сміху пада, умліва,
Ті гострі вихваляючи слова.
Скінчивсь обід – і травлення спливає
У гомоні, серед розмов легких;
Алена вірші³⁴ розважають їх,
А там зайде про мавпи, попугаї,
Про докторів, про блазників двірських,
А там і ніч; досвідчені актори
Комедією тішать їхні зори, —
І врешті пару безтурботну знов

³⁴ *Ален Шарттьє* (Chartier Alain, 1386 – 458) – двірський поет Карла VI і Карла VII, «батько французького красномовства», написав «Бревіарій благородних», «Книгу чотирьох дам» та ін.

На ложі щастя з'єднує любов.

Заглибленим в солодке раювання,
Їм кожна ніч – як перша ніч кохання,
Хвилина кожна – порив огняний;
Ні ревність їх, ні туга не труїла,
І навіть час, невтомний чародій,
До ніг Агнесі склав побожно крила.
Шляхетний Карл не раз, не два казав,
Стискаючи її в солодкій млості:
«Земні держави й неба високості
За твій цілунок я б, Агнесо, дав!
Усе бредня: і трони, і походи.
Парламент мій клене моє ім'я⁷,
Плюндрують нас англійці-мореходи.
Та що по тім, коли твоєї вроди
Незцінним скарбом володію я!»
В цій мові героїзму небагато,
Але й герой, що з милою лежить,
Не раз такого може наказати,
Від чого потім мусить червоніть.

Так жив король для втіхи чарівної,
Як той абат в догоді та спокої. —
А принц англійський в лютому розбої⁸,
Озброєний, невтомний, на коні,
По Франції нещасній день при дні,
Склонивши спис, піднявши забороло,
Літав, мечем усе тнучи навколо.

Він б'є, плюндрує, валить мури він,
Серед страшних пожарищ і руїн
Кров проливає, вимага данину,
Солдатам кида й матір і дитину,
Черниць гвалтує під жорстокий сміх,
П'є вина в бернардинців боязких,
Карбує гроші з золота святих
І – ворог Діві та Господній тайні —
Монастирі перетворює в стайні.
Отак, буває, гості незагайні,
Вовки отару сонну опадуть,
Овець лякливих, беззахисних рвуть,
А пастушок із німфою стрункою
Спить у солодкім, краснім супокої,
І пес його, не знаючи турбот,
Недоїдки жує на повен рот.

Та з височин ясного апогею
Святий Денис, ласкавий наш патрон⁹,
Французький бачить в небезпеці трон,
І королівську стоптану лілею,
І кров, і дим, що в'ється над землею,
І Карла, що народ свій занедбав
Для пестощів солодких і забав.
Святий Денис для Франції, – те саме,
Що Марс для давніх римських вояків,
Паллада для афінських мудреців...
А втім, не будем гратися словами:
Один угодник вартий всіх богів.

«Ні, присягнусь, – він каже, – не здолаю
Дивитись довше на страждання краю,
Де віри правої підняв я стяг:
Святий вінець у ворога в руках,
Рід Валуа³⁵ примушений конати,
І вороги, що брат їм – Генріх П'ятий¹⁰,
Законного властителя женуть
Із краю рідного в незнану путь!
Хоч я святий, та Бог мені пробачить:
Мені британців гидко навіть бачить,
Бо я напевне відаю з Письма,
Що цей народ пойме невіри тьма,
І він Господні приписи зламає,
І римську праву церкву занедбає,
І образ папи спалить на вогні.
Навіщо ж зволікатися мені?
Мої французи в вірі будуть жити,
Єретиками стануть горді бритти, —
Тож час наспів за лихо їм сплатити,
Яке ці дикі марнослови злі
В майбутньому посіють на землі».

Так говорив вістун святих законів,
До молитов додаючи прокльонів;
Тоді ж таки нещасний Орлеан³⁶

³⁵ *Валуа* – королівський рід у Франції; першим королем з дому Валуа був Філіпп VI (1328–1350), а останнім – Генріх III (1574–1589).

³⁶ *Орлеан* – велике торговельне місто – фортеця на річці Луарі, важливий стратегічний пункт. Падіння Орлеана позбавило б Карла VII підпори в центрі

Зібрав на раду славних громадян, —
Англійська-бо неумоленна сила
Його тоді зловісно обложила.

Чимало радників-балакунів
Та сміливих, могутніх вояків
Зібралося, – і всі в одно питали:
Як лютої уникнути потали?

Потон, Ля Гір і Донуа-боєць¹¹
Гукнули разом: «Нам один кінець,
Чи вмерти рано, чи умерти пізно, —
Поляжмо ж, браття, за святу вітчизну!»
На те Рішмон: «Прийшла остання мить,
І Орлеан повинні ми спалить.

Згорім самі – англійцям не лишімо
Нічого тут, крім попелу та диму!»
Тоді Трімуйль: «Ох, тяжко як мені!
Я в Пуату прожив щасливі дні,
В Мілані я покинув Доротею,
Щоб в Орлеані плакати за нею!
Нема надій! Проллю я в битві кров —
І милої вже не побачу знов!»

А президент Луве¹², якого всюди
За мудрого вважали добрі люди,
Сказав: «Парламент має все списать
Про ворогів, що Францію гнітять,
І скласти акт належний, по закону,
Ім'ям отчизни і святого трону».

Був пан Луве юристом хоч куди,
Але своєї він не знав біди,
А то б складати акта мав причини
Проти своєї власної дружини:
Тальбот,³⁷ англійський ватажок страшний,
Її кохав і був до серця їй.
Луве об тім не чув, на жаль, нічого;
Лиш Франція на язика у нього!
Тож силу гарних, благородних слів
На раді воїнів та мудреців
Почули стіни. Надто у Ля Гіра
Промова вийшла запальна та щира,
Хоч довгою назвать її не гріх...
Та що слова? Користі мало з них!

Хто зна, коли скінчилася б та мова,
Але поява дивна й загадкова
Ораторам уста замкнула вмить:
З височини небесної летить
На промені струмисто-золотому
Нежданий гість у сяєві ясному,
Як блискавка прорізавши блакить.
Висока митра із двома верхами

³⁷ *Тальбот* (Talbot John, 1373–1453) – англійський полководець, особистою хоробрістю заслужив прізвисько «британського Ахілла», керував облогою Орлеана і був узятий в полон у бою з військом, що прийшло на допомогу обложеної фортеці. В полоні перебував до 1433 р.; у 1449 р. був призначений на головного командувача англійського війська, що оперувало на французькій території; загинув у бою при Кастільоні.

На голові полискує вогнями,
Далматик у повітрі майорить,
Чоло сіяє в чистім ореолі,
В руці, як символ божеської волі,
Той жезл чудовний, що колись по нім
Авгура пізнавав поганський Рим¹⁴.
Ще линув гість над натовпом людським,
А вже Трімуйль, упавши на коліна,
Молитви шепче, як мала дитина.
Рішмон, відомий світові блюзнір,
Кричить, що пекла таємнича сила
Люцифера на землю відрядила
Звістити людям хоч війну, хоч мир,
І всім пора побачити наспіла
На власні очі, що воно за звір.
Луве біжить квапливою ходою
По горщик із свяченою водою.
Ля Гір, Потон і Дюнуа стоять,
Порозкривали очі і мовчать.
Додолу всі попадали лакеї.
А гість із патерицею своєю,
На промені, мов на коні вояк,
Кладе усім хреста священний знак —
І кожен пада, сам перехрестившись.

На зляканих ласкаво подивившись,
Він каже: «Встаньте, сповнені надій!
Таж я Денис, а з ремесла – святий¹⁵.
Я в Галлії посіяв зерна віри,

Тепер же тим засмучений без міри,
Що юний Карл, коханий мій унук,
Коли отчизна стогне серед мук,
Не б'ється, ради з мудрими не радить,
А повні перса без утоми гладить.
От я й наважився, панове, сам
Допомогти намореним бійцям,
Скінчити лихоліття це велике
І проти зла найти потрібні ліки.
Як має Карл утратити свій трон
І Францію через якусь повію, —
Оборону я правду і закон,
Найшовши діву, чистоти лелію.
Коли вітчизни дорога вам честь,
Коли в серцях у ваших віра єсть,
Коли ви церкві хочете служити,
Не гаючись мені допоможіте
Найти гніздечко з феніксом отим,
Однаково для всіх нас дорогим».

Так говорив дідусь благочестивий.
Сказав – і сміх піднявся непочтивий.
Рішмон, митець відомий глузувать,
Гукнув йому: «Даремно ви шукать
Надумали, угодниче шановний,
Прибувши в край веселий та гріховний,
Ту цяцьочку маленьку та легку,
Що так-от вам припала до смаку!
Як облягає військо нас вороже,

Дівоцтво тут нітрохи не допоможе.
По нього ви на землю прибули?
В раю скоріше б ви його найшли:
Свічок церковних є не більше в Римі,
Як чистих дів між вашими святими.
А Франція – і думати шкода!
Від них тут не зосталося й сліда!
Про це давно подбали капітани,
Стрільці та принци, мій ласкавий пане, —
І грішний наш, хоч і прекрасний світ
Бастардів більше має, ніж сиріт.
Святий Денисе, отче наш і брате,
Незайманиць деінде слід шукати!»

Від слів таких святий почервонів,
На промінь свій ізнову верхи сів,
Немов коня, потис його ногами, —
І лине геть небесними шляхами
По іграшку, дорожчу з-між усіх
Для грішників, а також для святих.
Тож поки він сюди й туди літає,
Бажаю вам, шановні читачі,
Найти для втіхи любої вночі
Той скарб, якого пильно він шукає.

Пісня друга

**Жанна, діставши зброю від святого
Дениса, рушає до Карла VII в Тур;
що вчинила вона по дорозі і як
дістала свідоцтво про дівочу чистоту.**

Щасливий, хто зрива вінок дівочий!
Це любий скарб; та серце полонить,
До себе милі привернути очі, —
Ось найдорожча і найкраща мить!
Навіщо рвати квітку самохить?
Нехай любов її дарує вільно.
Тлумачники нам зіпсували сильно
Прекрасний текст; як звіритись на них,
То кожна радість – непростенний гріх.
Ладен за те я книгу їм зложити;
Я там навчу, як слід людині жити,
Я доведу, що тішитися нам
Наказує закон природи сам.
У цім труді, ясної вартий слави,
Святий Денис підмогу дасть мені:
Недарма ж я про нього склав пісні.
Тимчасом, мій читальнику ласкавий,

Вернімось до його святої справи.

В Шампані, де простягся ряд стовпів¹,
Оздоблених пташками гербовими,
На знак, що Лотарінгія за ними,
Був городок, як сотні городків;
Та не умре ім'я його довіку,
Бо жертву він прекрасну і велику
Для Франції та короля зложив.
Про Домремі озвуся я хвалою, —
Хай з уст в уста іде вона луною!

О Домремі! Серед твоїх долин
Нема ні персиків, ані цитрин,
Ні золота, ні чистих вин шипучих, —
Та Жанну ти родив для діл могучих².
Кюре, що всюди, де лише бував,
Своє насіння щедро розсівав, —
Колись чернець, – охочий до осанни,
А також і до чарки та до панни —
Такий був батько героїні Жанни.
Стан покоївки, круглий та гладкий, —
Ось форма, що її отець святий
Обрав, щоб вилити це дивне диво.
В шістнадцять літ, моторну та вродливу,
До корчми Жанну віддали служити:
Їй коні там доручено глядіть.
Рішуча, горда, чесна у звичаї,
Вона очима, як зірками, сяє;

Зубів, як перлів, тридцять два блищить,
Скрашаючи рожевого їй рота,
І вся її струнка, міцна істота
Серця такою свіжістю п'янить,
Аж цілувати всіх бере охота.
Хоч перса й темні, а зате тверді,
Знадливі й для поважного судді,
І для священника й для капітана.
В'юнка, весела, дужа та рум'яна,
Вона спочинку не дає рукам,
Слугуючи і простим, і панам, —
А мимохідь дасть ляпаса гучного
Нахабі, що безстидно ухопив
Її за груди чи за повну ногу;
Працює, носить вина із льохів,
Годує коні, чистить, напуває, —
Чи, сівши верхи, чвалом їх пускає⁸
Незгірш від славних римських вояків.
О мудросте! О божий супокою!
У порох падають перед тобою
Великі й славні, принци й королі —
І до небес підносяться малі!
Святий Денис, посол твій на землі,
По замках та палацах не блукає,
Невинності в князівен не шукає, —
Ні, пташечку химерну та легку
Знаходить – де, панове? – у шинку.

Був саме час йому туди з'явитись,

Щоб Жанні в небезпеці прислужитись
І зберегти дівоцтва пишний крин:
Лиха ніколи не дримає сила,
І тільки б трошки запізнився він, —
Вся Франція в неволі б занімала.
Гладкий чернець, на ймення Грібурдон,³⁸
Що кинув із Шандосом Альбіон,
В тій корчмі Жанни назорив поставу —
І покохав, як батьківщини славу.
Натуру мавши підлу та лукаву,
Ладний і чорту слатися до ніг,
Шахрай, обмовник, сповідач і шпиг,
Він знав чаклунське таємниче діло^{4,39},
Що перейшло із глибини віків
Від магів та єврейських мудреців
І в нашу землю, Господеві милу...
Тепер його забули серед нас.
О дні тяжкі! О звиродніння час!

Він вичитав із книг кабалістичних,
Що Жанна – сил посланниця одвічних,
Що носить під спідничкою вона

³⁸ *Грібурдон* (Grisbourdon) – у перекладі: сирій джміль; цим прізвиськом-характеристикою наділяє Вольтер представника францисканського чернечого ордену.

³⁹ Він знав чаклунське таємниче діло. – *Кабала* – містичне вчення в єврействі, що мало свої писані пам'ятки. Прибічники цього вчення провіщали майбутнє, використовуючи Біблію як текст, що вимагає спеціального розшифрування через заміну літер цифрами і т. ін.

Кінець війни, для всіх іще незримий,
І заприсяг, у злі досягши дна,
Христом і чортом та всіма святими
Її оплутать чарами земними,
Дівочості палладій звоювать⁵,
В молитвах і блюзнірстві невиситимий:
«Британію і церкву врятувать
Повинен я, склонившись перед ними;
Обом же їм ретельно послужу —
Ну, та й собі самому догоджу».

Під той же час, мужлай над мужляями,
Погонич мулів загадав те саме, —
І, правду мовивши про молодця,
Він був нічим не гірший за ченця,
І день, і ніч приносити готовий
Дарунки грубі дикої любові,
А рівність їхніх станів життьових
Могла б невинну спокусить на гріх.
На щастя, досі стид і чеснотливість
Перемагали невідступну хтивість,
Та добре бачив Господа слуга,
До чого може призвести жага,
І, стрівши раз суперника свого,
Таку промову він сказав до нього:

«Вартніші ви, мій рицарю, есте
За мули всі, яких ви глядите,
І гідні недоторканої діви;

Вона чарує серце і мені,
Обидва ми коханці запальні,
І вірністю рівняєтесь мені ви.
Тож краще ласий шмат ми поділім,
Аніж змагатись без ладу над ним, —
Тоді б обидва щастя ми втерляли...
На неї я накличу сон міцний,
Щоб спалося, не прокидалось їй,
А ми б над нею по черзі не спали».

По слові тім він книгу ухопив
І викликав того споміж чортів,
Що звався Морфеєм за старих часів.
Цей дух тепер у Франції витає:
Як зранку велемовний адвокат
З Кюяса сипле блискавки цитат,
Він із панами судьями дрімає;
Удень він тихий навіває сон
Нещасним, що новітній Массільйон
Їм каже казань на гугнивий тон,
І ввечері одверто позіхає,
Трагедії чекаючи кінця.

Отож, почувши виклик від ченця,
Він дві сови застріг у колісницю
І лине, щоб приспати голубицю.
До Жанни він, скрадаючись, іде,
І чорний мак на груди їй кладе,
І, знаючись на ділі чародійнім,

В уста їй дише подихом сновійним.
Так, люди кажуть, і чернець Жірар⁶,
Невинну висповідуючи діву,
Із грішних уст наслав на неї чар
І розбудив у ній чортицю хтиву.

Тимчасом два гарячі джигуни,
Позичивши завзяття в сатани,
Стягли рядно, що Жанна ним укрита.
Вже кості кинуті на лоно їй,
Щоб вирішить, кому в розвазі тій
Судила доля перший крок зробити.
Тож перша Грібурдонові черга, —
І ворожбит розпалений плига
На Жанну... О святої волі диво!
Прибув Денис – прокинулася Діва.
Не зносять грішні сяєва святих!
Зальотники, скотившись до ніг
Денисові, що так заскочив їх,
Тікають у розкриті навстіж двері.
Отак у дім, присвячений Венері,
Зненацька завітає поліцай:
Молодики, покинувши свій рай,
Півголі, з вікон, із дверей, з балконів
Плигають від служителя законів,
Рятуються, налякані украй.

Денис лагідно Жанну утішає,
Що від образи дикої ридає,

І каже їй: «Обранко сил святих,
Бог королів правицею твоєю,
Яка ніколи не впадала в гріх,
Прогнати хоче бриттів навісних
І врятувати Франції лілею.
Він може обернути, пресвятий,
У кедр ліванський очерет хисткий,
Моря він сушить, потряса долини
І світ новий підносить над руїни.
Де ступиш ти – там залунає грім,
І перемоги над чолом твоїм
Устане ангел огняний, крилатий,
І в славі вічній будеш ти сіяти.
Иди ж, смиренну долю цю покинь,
Стань між героїв, стань між героїнь!»

На мову цю гучну і патетичну,
Утішницьку та ще й теологічну
У Жанни рот розкрився мимохіть:
Ні слова не далось їй зрозуміть.
Та благодать, прийшовши на підмогу,
До розуміння світить їй дорогу, —
І спалахнули в серця глибині
Святих, високих поривів огні.
Вона уже – не наймичка віднині,
І їй до серця титул героїні.
Так міщанин і простий, і плохий,
Що скарб йому зоставив багатій,
Халупу заміняє на палати,

З покірливого робиться пихатий,
Вельможам гордим рівня він тепер
І зве його простолюди: монсеньєр.

Так гарна дівчина, яку природа
Створила для гаремів затишних
Чи для театрів пишної-голосних,
А рідна мати, скромна й тихихода,
Готова б повінчати із шевцем,
Коли з Амура ласки осяйної
Опиниться нараз під королем, —
Уже й ходою ходить не такою,
І згорда поглядає навкруги,
І голос повен владного спокою,
А думи – королівської ваги.
Лаштуючись до подвигу свого,
Звичайно, з церкви почали дорогу
Денис і Жанна. Там при вівтарі
(Усяке б здивувалося з такого!)
Упав з небес, ясніший від зорі,
Вояцький найдорожчий обладунок.
Архангел то Михайло надіслав
З небесних арсеналів подарунок:
З шоломом там Дебориним сіяв⁷
Той цвях, що смерть Сізарі вготував;
Там камінь був, що із праці Давида
Попав у Голіафа-лиховида,
Та щелепа, котрою Самсон,
Як мила продала його в полон,

Лупив без жалю юнака і діда;
Там меч Юдіти полум'ям горів,
Який вона в коханця устромила —
І вельми Господеві догодила,
Його священний втілюючи гнів.
З такої ласки Божої щаслива,
Те все добро бере одважна Діва —
Шолома, списа, панцира, меча,
Перев'язь, рукавиці до плеча,
І кістку, й цвяха, й камінця хапає, —
А серце славу вже передчуває.

Та як же слави без коня зажить?
Хіба що в цьому ділі попросить
Погонича, нещасного з любові?
Аж дивиться: осідланий, готовий,
У золоті, в шовковому шитві
Осел ревучий став на мураві,⁴⁰
Б'є копитами землю, нетерпливий,
Як той фракійський кінь золотогривий.⁴¹

На спині мав він довгих двоє крил,

⁴⁰ *Осел ревучий став на мураві.* – Вольтер попереджає читача: «Та як же слави без коня зажить?» і тут же замінює коня ослом; дальшими рядками про Пегаса і Гіпогріфа (див. нижче) Вольтер знижує героїчний образ, хоча зберігає всі його властивості: розсудливість, крилатість, вірну службу героїні поеми. Ще різкіше підкреслена пародійність перетворенням погонича віслюків на віслюка силою монаха Грібурдона.

⁴¹ Вольтер порівнює осла з конем із Фракії або Англії («Comme un coursier de Thrace ou d'Angleterre»).

Літав-бо й за далекий небосхил.
Отак Пегас, ясному вірний Фебу,⁴²
Всіх дев'ять муз возив колись по небу;
Так Гіппогріф на місяць голубий
Носив Астольфа – в Жанів край святий⁸.⁴³
Коли, читачу, хочете ви знати,
Що за тварина цей осел крилатий, —
Про це ще буде в повісті моїй.
Та знайте: шанувать його годиться,
Бо в цім ослі – небесна таємниця.

От героїня сіла на осла,
Денис, як завжди, променя сідла, —
І линуть понад берегом Луари
Мерщій кінчати смертоносні чвари.
Осел предивний то мов кінь біжить,
То, наче птах, підноситься в блакить.
А Грібурдон, якому в серці ласім

⁴² *Пегас* – міфічний крилатий кінь, що зробив ряд послуг грецьким героям. Він спинив ударом копита гору Гелікон, яка захиталася від співу дев'яти муз; за пізнішими переказами, він переносив поетів на священні гори натхнення (Парнас, Гелікон). Пор. сатиру Вольтера «Розмова Пегаса із стариком» (*Dialogue de Pégas et du Vieillards 1773*), в якій згадані герої поеми – «Жанна, ніжна Агнеса й обжерливий Бонно».

⁴³ *Гіппогріф* – казковий крилатий кінь середньовіччя. Він служив героям в їхніх фантастичних мандрівках. Італійські поети Боярдо і Аріосто використали образ Гіппогріфа у своїх поемах. *Астольф* – хоробрий рицар, герой поеми Аріосто «Шалений Роланд»; обернений чарами на мирт, він був звільнений феєю Меліоссоєю, дістав ріг, звуку якого не міг витримати жоден смертний. З допомогою цього рогу Астольф учинив ряд подвигів.

Бажання знов прокинулись тимчасом,
Погонича на мула обернув
(Недарма-бо чаклун із нього був!)
І їде ним услід хоробрій Діві,
Клятьби вигукуючи нечестиві.
Погонич мулів, мул віднині сам,
Покірний ворожбитовим словам,
Летить учвал – і ледве помічає,
Що трохи іншу оболону має.

Денис і Жанна поспішали в Тур,
Де короля в полон забрав Амур,
Їм на шляху, при самім Орлеані,
Зустрілися англійці, дуже п'яні;
Шукавши втіхи дикої в вині,
Вони послули; у тяжкому сні
Хропли солдати, слуги, капітани —
І німували сурми й барабани.
Той голий ліг, не вкрившись й плащем,
А той простягся над своїм пажем.

Тоді Денис, неначе батько добрий,
Промовив стиха дівчині хоробрій:
«Дитя моє! Нам розповів поет,
Як Ніс, до Турна трапивши в намет⁹
Удвох із вірним другом Евріалом,
Рутульців сон довершував кинджалом.
Відоме й те хтозна з яких часів,
Що достославний гордий син Тідея

У товаристві мудрим Одиссея,
Як Ресів табір морок оповив¹⁰,
Троянців сонних мертвими робив.
Чому й тобі задля свого краю
Не відновити їхнього звичаю?»
«Ні, – мовить Жанна, – я письма не знаю.
Але на рицарську ступила путь
І відаю: лежачого не б'ють».
Ще не скінчивши гордої відмови,
Вона шатро золочене, чудове
У сяйві місячнім постерегла:
Особа, певне, там значна була.
Вино, окрасу доброго стола,
Там Жанна в кубки сміло наливає,
І пирогом вечеряє смачним,
І вдвох із богопосланим святим
За короля французів випиває.

Шандос у тім наметі проживав¹¹.
Горілиць він, вояка грізний, спав.
Вона бере меча його страшного,
Бере штани з єдвабу дорогого:
Так Господів улюбленець Давид,
Саулові натрапивши на слід.⁴⁴

⁴⁴ Саул – перший єврейський цар, був помазаний на царство суддею Самуїлом. Саул не виправдав надій, і тому Самуїл ще за життя Саула помазав Давида, як наступника Саулові, що спричинилось до ряду замахів з його боку на життя Давида. Напередодні бою при Гелвуї Саул, з допомогою славетної чародійки з міста Ендор, викликав тінь померлого Самуїла, що провіщав йому поразку. Після

Низьке бажання помсти занехаяв,
А тільки шмат плаща його відкрояв
І царедворцям навіч появив,
Що міг зробити, тільки не зробив.

Біля Шандоса, юний та вродливий,
Спав юний паж, у забутті щасливий.
На лінії, відкіль початок ніг,
Амур би сам йому позаздрить міг.
Поблизу нього каламар похідний
Стояв з чорнилом – доказ очевидний,
Що хлопець вірші звечора писав
Красуні тій, яку він покохав.
Пречиста Жанна узяла чорнило
І на озадку хлопцевому сміло
Лілеї три в один виводить мах.
Святий дивився з радістю в очах,
Як зад англійця, свіжий та круглявий,
Скрашає герб французької держави.

Хто ж був уранці, наче звір, лихий?
Шандос, і так з похмілля сам не свій.
Побачивши у хлопця в місці певнім
Три лілії,⁴⁵ він, повен гнівом ревним,
Лукаву зраду в цьому добача
І кидається по свого меча...
Ох! ні меча, ані штанів немає!

цього бою Саул заколов себе мечем.

⁴⁵ Лілія – геральдичний знак французьких королів.

Він стогне, виє, очі протирає, —
І врешті думка родиться ясна,
Що це зробив не хто, як сатана.

І променю, й крилатому ослові,
Що Жанну ніс крізь хмари пурпурові,
Було б за жарти й землю облетіть!
Вони до двору добулися вмить.
Святому досвід показав недавній.
Що люблять жарти царедворці славні.
Почути міг би тут ізнову він,
Як од Рішмона, дотеп не один,
А з того люди втратили б пошану
До нього й до єпископського сану.
Та хитрощів не вчитися святим!
Щоб висловити королеві-пану,
Що слід було, подобу він узяв
Одвертого Рожера Бодрікура¹².
Той рицар – щира і тверда натура —
Любов, проте, у короля придбав.

«Королю! – він до Карла промовляє, —
Ви тут собі замкнулись, як у раї,
Амурові віддавшись в полон,
І це чоло, де сили всемогущі
Накреслили суворий свій закон,
Троянди лиш вінчають запахущі!
Ви залишили лютим ворогам
Країну й трон, від Бога дані вам!

Ідіть на смерть або на перемогу,
Ударте на британців навісних!
Вам сам Господь показує дорогу
До славних діл, до лаврів бойових!

То ж він мене навчив цієї мови,
Він засмутився з вашої любові,
Він допомогу обіцяє вам!
Ідіть же: слава вас чекає там!
У цій війні ви будете щасливі,
Лише довіртеся непорочній діві,
Яку сюди, королю, я привів.
Вона для вас врятує трон батьків.
Махне вона могутньою рукою, —
І в прах паде нахабний супостат...
Нехай уже залежність від дівчат
Вам силою присуджена святою, —
Покиньте ту, якої згубний чар
У вас одваги заглушає дар,
І тій услід без роздуму ідіте,
Що ваш вінець прийшла оборонити».⁴⁶

Агнеса любя Карлові була,

⁴⁶ В оригіналі: «Suivez du moins cette auguste amasone. C'est votre appui, c'est le soutien du trône – рядки, які значною мірою повторюють сказане Вольтером у VII пісні «Генріади»: «Et vous brave amasone, la houte des Anglais et le soutien du trône». – «Ви, смілива амазонка, ганьба англійців, підпора трону». Порівняти у Шекспіра: Карл каже Іоанні: «Стій, стій! Ти амазонка і б'єшся святим мечем Дебори» (Генріх VI, дія I, сцена II).

Та честь кохання те перемогла.
Бійця старого заклик патетичний
У нього сон розвіяв летаргічний:
Так в оний день, що нам Господь прорік,
В сурму заграє ангел-вістівник,
І прах оживить, і гроби розкриє,
І збудить мертвих голосом надії.
Король ожив, король огнем горить,
Війни він бачить заграви червоні,
Лукає, слів не тратячи: «До броні!» —
І гострий спис в руці його дзвенить.

Та впали в душу сумнів і тривога,
Коли минув той порив запальний:
Чи перед ним посланниця від Бога,
Чи, може, дух наслав її лихий?
Чи вість благу несе її поява,
Чи діє сила тут якась лукава?
Тож, повернувшись до красуні, він
Сказав слова, з яких не без причин
Почервоніла б інша, а не Жанна:
«Скажіть, а справді ви ще чиста панна?»
На те вона: «Нехай аптекарі,
У круглих окулярах лікарі,
Жінки статечні, весь народ учений
Придивляться, до чого слід, у мене.
Усім, королю, хто на це мастак,
Ладна я показатись так і сяк».

У мові цій одвертій, благородній
Відчув король навіяння Господнє.
«Гаразд! – він мовив, – вірю, чом би й ні,
Лиш угадайте ви одно мені:
Що з милою робив я цеї ночі?»
«Нічого!» – ³ дива заблищали очі
У Карла. «Сила Божа!» – він сказав,
Перехрестився й на коліна впав.
Аж от ідуть учені чередою
У мантіях, у гострих ковпаках,
З писанням Гіппократовим в руках⁴⁷
На огляд войовниці молоді¹³,
Що відкрива їм плечі, груди, стан
І нижче... Придивляється декан
До неї зверху, знизу, справа, зліва, —
І пише вирок: безперечно, дівка.

Свідомством вельми втішена таким,
Стає перед монархом молодим
Навколішки обраниця Господня,
Показує трофеї благородні,
Що у британця сонного взяла,
І каже: «Володарю, я прийшла
Тобі вернути під шляхетну руку
Край, супостатам відданий на муку.

⁴⁷ *Гіппократ* (460–356 до нашої ери) – грецький лікар, якого вважають основоположником медицини. Гіппократ застосовував ряд методів лікування, що збереглися і досі. Автор спеціальних досліджень з медицини.

Від Бога в мене влада й сила ця.
Клянусь тобі невинністю своєю,
І цим мечем, і смілою душею,
Що ти у Реймсі досягнеш вінця,⁴⁸
Як проженеш орду англійців п'яну,
Яка несе загибель Орлеану.
Иди ж, французам звесели серця,
Покинь свій Тур, добудь отчизні волю, —
З тобою поруч я піду, королю!»

Придворці, Жанну оточивши вмить,
На неї тільки й на святу блакить
Зорять побожно, плещуть у долоні
І одностайно всі кричать: «До броні!»
З них кожен – і старий, і молодий —
За зброєносця хтів би стать при ній,
Всі сили їй і все життя віддати, —
І кожен має сховану жагу
Солодку квітку в дівчини зірвати,
Для неї й для вітчизни дорогу.
Усі заворушилися комашнею:
Той з любкою прощається своєю,
Той розписки складає лихварям,
А той без грошей платить хазяям.
Денис підняв священну орифламу¹⁴ —

⁴⁸ *Реймс* (Reims) – місто за 160 км. на північний захід від Парижа. У Реймському соборі, починаючи від XII ст. до революції 1830 р., відбувалися, за рідким винятком, коронації французьких королів. Реймс, що перебував під владою англійців, був визволений французами в 1429 р.

І мужній Карл, радіючи думками,
У славі бачить трон високий свій:
Тож прапор цей, для ворогів страшний,
Невинна діва та осел крилатий
Його безсмертям мають увінчати!

Святий Денис так справу влаштував,
Що Карл Агнесі й слова не сказав:
Навіщо зайві для страждань причини?
Навіщо тратить дорогі хвилини?
Агнеса спала пресолодким сном.
Не знаючи, що діється кругом,
Їй снилося те ніжне раювання,
Якому вже прийшла пора остання:
Коханець обіймав її палкий,
Вона йому жагуче віддавалась...
Шкода й казати! Забрав його святий,
І тільки милі спогади лишались.
Так лікар, щоб хворобу відігнать,
Забороняє те і се вживать
І від смачних наїдків ненажері,
Йому ж на добре, зачиняє двері.
Коли Денис монарха одірвав
Од грішних, хоч і любих нам забав, —
З'явився він до Божої ягниці,
Що силу мала більшу від левиці,
Вернув до себе знову взір святий,
Побожну мову, зачіску нехитру,
І патерицю, й перстень золотий, —

І мовив так, свою надівши митру:
«Служи тепер отчизні й королю
І знай, дитя, що я тебе люблю.
Пильнуй лише, щоб з лавром гордовитим
Цвіли й невиннощі рожевим цвітом.
Під Орлеан ти поведеш бійців.
Коли Тальбот, вождь наших ворогів,
До президентші⁴⁹ йтиме на стрівання,
Пойнятий диким полум'ям бажання, —
Він упаде від мужніх рук твоїх.
Скарай же грішного, сама на гріх
Не надячись лукавий. Будь щаслива
І відай: сильна ти, допоки діва».
Скінчивши так високий заповіт,
Полинув пастир у надземний світ.

⁴⁹ *Президентша* – дружина президента Луве.

Пісня третя

**Опис палацу Дурості. Битва під Орлеаном.
Агнеса перевдягається в Жаннин
військовий одяг, щоб найти свого милого;
вона потрапляє в полон до англійців,
і соромливість її зазнає багато лиха.**

То ще не все – у бої бути смілим,
Одважним оком ворога стрічать,
Спокійно власним довіряти силам
І вояками твердо керувать;
Таку нам славу може показать
І той, і той на цьому світі білим.
Палкі й завзяті Франції сини, —
Та чи не рівня мудрі їм англійці
В страшній науці лютої війни?
Чи гірші за германців іберійці?⁵⁰
Бували биті, били і вони.

Перед Тюренном сам Конде не встояв^{1, 51}

⁵⁰ *Іберійці* від грецьк. *i be ges* (лат. *iberi*) – назва племен, що населяли в греко-латинську епоху сучасні Іспанію і Португалію; в даному разі іспанці.

⁵¹ *Конде* (Gondé Louis II, prince de, 1621–1686), названий великим, і *Тюренн*

Віллара, не останнього з героїв,⁵²
Євгенія перемогла рука², —
І з Карла, вінценосця-вояка,
Північної країни дон-Кіхота,
Як під Полтавські він ступив ворота,
Блискучі лаври воїн той зірвав,
Що Карл його за хлопчика вважав!³
Хто вмів людей сліпити і вражати,
Певніше той, читачу мій, робив:
У святості зодягшись дивні шати,
Нам легше йти на грізних ворогів.
Так давній Рим усіх собі підбив,
Вдававшись до чудес, де тільки треба,
З оракулів, що знали волю неба.

(Turenne Henri de la Tour, 1611–1675) – видатні французькі генерали. Під час Фронди Конде спочатку був на боці двору, а потім очолив партію феодальної аристократії, що боролася проти абсолютистської політики кардинала Мазаріні, підпорою якого було середнє дворянство та верхівка буржуазії. Тюрєнн, що належав деякий час до «фрондерів», у 1651 році перейшов на бік Мазаріні і в наступному році завдав поразки війську принца Конде. Після розгрому аристократичної партії Конде емігрував до Іспанії, вступив в іспанську армію і взяв участь у війні з Францією. Бій на дюнах, коло приморського міста у Фландрії – Дюнкірхена (1658), закінчився перемогою французького війська, на чолі якого стояв Тюрєнн. Після складення миру між Францією та Іспанією Конде повернувся на батьківщину і не раз брав участь у дальших воєнних кампаніях (відновлена війна з Іспанією, війна з Голландією). Тюрєнн у 1774 р. окупував одну з німецьких держав на Рейні, Палатінат.

⁵² *Віллар* (Villars Louis Hector, 1653–1734) – французький генерал, один з найталановитіших полководців останніх років царювання Людовіка XIV; під Мальплаке був розбитий військом коаліції під командою генерала Мальбука.

Юпітер, Марс, Поллукс⁵³ і всі боги
Його орлові додали снаги.
Вакх, Азії великий переборець,
І син Алкмени, воїн-чудотворець,
І Олександр, цар серед царів,⁵⁴
Вдавали з себе Зевсових синів,
Бо з того мали дещицю вигоди:
Корились їм владики і народи,
Шануючи таку високу кров.

До цієї думки і Денис дійшов;
Намислив він, щоб Жанну між юрбою
Прославлено і названо святою,
Щоб простий вірував у це вояк,
Тальбот-зальотник і Шандос-пияк,
Безбожник і хвалько зарозумілий, —
І всі б небесну силу в ній узріли.

Дійшовши до такого рішення,
Бенедиктинця він обрав, ченця —
Не з тих ото, що книги komponують
І раз у раз їх Франції дарують,

⁵³ *Поллукс* – син Юпітера і Леди, разом зі своїм братом Кастором брав участь у поході Аргонавтів, що подалися на кораблі Арго в Колхиду (так греки називали країну, що лежить в південно-західній частині Кавказу) шукати золоте руно. В цьому міфі поетизувалася колонізаторська діяльність грецьких мореплавців.

⁵⁴ *Олександр Великий* (356–323 до н. е.) – македонський цар, один з найбільших полководців в історії; при ньому завойовницька політика Греції досягла найвищого щабля, він підкорив Персію та Єгипет.

Але з дрібних, що й книг не потребують,
Як требник прочитали до кінця:
Тож брат Лурді,⁵⁵ простак благочестивий,
Здобути славу має задля Діви.

На Місяці є дивовижний край,
Для дурнів і безумців давній рай⁴, —
А на межі широкого простору,
Де Ніч, Хаос і Пекла дух тяжкий
Панують завжди в злагоді тісній,
З'єднавшись у силу темнозору,
Лежить страшне, печеряве житло,
Що світла сонячного й не було
Ніколи там, – проміння лиш фальшиве,
Хистке, холодне, тьмяне і жахливе,
Яке з болотних повстає огніз.
Там повно чортенят, чортиць, чортів.
Дитина з бородою і в короні,
Цариця-Дурість там сидить на троні,
Рот, мов Данше, роззявлюючи свій⁵.
За скіпетр – служить брязкотельце їй.
Дочка це темноти, хоч не єдина;
Стоїть навколо вся її родина:
Пиха, Лінивство, Впертість кам'яна
Та Легковір'я, що вагань не зна.
Слугують їй уклінно, як годиться,

⁵⁵ *Лурді* (Lourd) – тупий. Вольтер, згідно з традицією комічних жанрів класичної літератури, часто надає своїм героям імена-характеристики.

Подумав би, що й справді то цариця, —
А все це лиш облуда і туман,
Панує-бо за неї інший пан:
Лукавство там несите за міністра.
Ця спритна постать, до ошуки бистра,
За ніс царицю водить і дворян.
В години неспокою та тривоги
Там раду радять мудрі астрологи,
Що правди не сказали ще ні в чім, —
Тому ж і віри всі діймають їм.

Алхіміки там золото фабрикують,
Не маючи в кишені і дрібних,
Юрба там розенкрейцерів дурних⁵⁶
І всіх, що в теології мудрують.

Товстий Лурді з-поміж усіх ченців
Був обраний туди помандрувати.
Коли блакить ясних небес повив
Нічний туман, мінливо пелехатий,
На крилах сна, імлистих та легких,
Полинув наш чернець у рай дурних⁶.
Не маючи підстави дивувати
У Дурості нічому при дворі,
Він думав, що в своїм монастирі.

Передусім він, глянувши на стіни,

⁵⁶ *Розенкрейцери* – члени таємного реакційного містичного товариства, що виникло в 1622 р.

Емблематичні постеріг картини:
Какодемон,⁵⁷ що будував той храм,
Накреслив мальовниче там і сям
Помилоч, хиб і всіх дурниць портрети.
Там і дотепні плани ви знайдете,
Що виконать ніхто, проте б, не міг,
Хоча у «Віснику»⁵⁸ і славлять їх.
Поміж такими дивними дивами,
Де у гурті роззяви з шахраями,
Шотландець Лоу там немов живий, —
Землі французької король новий.
Скрашає паперова діадема
Чоло його, де й напис є: система⁷.
Із мила блискотливі бульбашки
Усім дає він з щедрої руки.
Ченці, повії, судді – для користі
Всі грошики до нього зносять чисті.

О, скільки тут гуртків, гурточків, пар!
З Моліною достатнім Ескобар⁸,
По них – Дусен, що бідній людській зграї
Ту буллу цілувати простягає,
Яку Тельє так хитромудро склав⁹,
Аж навіть Рим, хоч потай, глузував...
Проте ж із неї безліч впливає

⁵⁷ *Какодемон* – у перекладі з грецької – злий дух.

⁵⁸ «*Вісник*» (*Mercur de France*) – журнал, заснований в 1672 р., спочатку мав назву «*Mercur galant*».

Сперечок, партій, диспутів гучних
І – це найгірше – товстелезних книг,
Де, кажуть, ересів отрутних повно.
(Нудні усі ті книги невимовно).
Нові белерофнти-вояки⁵⁹
Химер у тім тумані засіддали,
Змагаючись за тьмяні ідеали.
В руках у них не сурми, а свистки.
У нападах священної нестями
Вони незгодних луплять пухирями.
Тут сила всяких доказів ясних,
Дискусій, коментаріїв дрібних, —
І з того всього ще темніші справи!

Гомере-батьку, літописче слави,
Що, Іліаду давши нам гучну,
Склав і «Жабино-мишачу війну»,⁶⁰ —
З могили встань і оспівай до діла
Змагання всі, що булла та зродила!
Он янсеніст, покірний долі син,
Що ласки духу Божого не знає;
На прапорі у нього Августін,
За «декотрих» він списа підіймає¹⁰;
Навпроти – ціла згряя ворогів

⁵⁹ *Белерофонт* – легендарний грецький герой; дістав від Афін-Паллади коня Пегаса, з допомогою якого переміг Химеру (потвора з лев'ячою головою і тулубом дракона) та амазонок.

⁶⁰ «*Війна мишей та жаб*» (*Batrachomimachia*) – героїкомічна поема, приписувана Гомерові.

Сидить на спинах зігнутих попів.

Замовкніть, чвари суєти й марноти!
Навколішки! Дорогу, ідіоти!
В труні, що отінив святий Медар,
Лежить дурних і тупоумних цар!¹¹
Господній дух на всіх французів лине
З убогої тієї домовини:
Сліпому враз він повертає зір, —
І той навпомацки іде в свій двір;
Кривий до того гробу поспішає,
Реве осанна – і як перш кульгає;
Глухий стоїть і слухає, мов пень, —
А натовп легковірний день у день
Кричить про явлене високе диво,
Цілюючи труну благочестиво¹².
Товстун-Лурді на все те позира
І славить бога сили та добра,
Кричить, не розуміючи нічого,
І з реготу трясеться пузо в нього.

А! Ось і він, премудрий трибунал,
Де засідає й піп, і кардинал, —
То інквізитори, то слуги віри,
Яких побожні оточили сбіри,
То судне коло докторів святих;
Совине пір'я покриває їх,
На головах – ослині довгі уші.
Щоб зважувати людські справи й душі,

Вони вживають певних терезів;
Дві шалі там: одна для дукачів,
Що їх собі святі отці зібрали,
Для крові з грішних, що вони пролляли;
На другій шалі – чотки, літїї,
Декрети, булли та ектенїї...

Ця вся високовчена асамблея
Бідаху оточила Галілея¹³;
Він перед ними на коліна став,
Прощення молить, правду-бо сказав.
Що ж то в Лудені за нове багаття?
Кюре в огні печеться, миле браття;
Негідники приречення своє
Сказали: ворожбит Юрбен Грандьє¹⁴.

Галігаї! І ти, і ти згоріла¹⁵
У розцвіті прекрасної весни,
Коли парламенту продажна сила
Тебе назвала, винну без вини,
Страшною спільницею Сатани.
Ох, Франціє високомудра й мила!
У пекло й папу тільки й віриш ти,
За «Отче наш» боїшся перейти!
Стоїть мені в очах наказ твій дикий
Про Арістотеля й шлункові ліки¹⁶.

І вас, Жіраре, отче запальний¹⁷,

У книзі оспіваю я своїй!
Немов живу, я вашу постать бачу,
Побожний і прекрасний сповідачу;
Скажіть мені, як з чарівним дівчам
У сповіді тій повелося вам?
Лихого я не бачу в цій пригоді:
Законне все, Жіраре, що людське,
І тут гріха дошукуватись годі:
Святі отці чинили й не таке.
Одна для мене річ незрозуміла:
До чого тут здалась нечиста сила?
Жіраре! Ви самі і всі судці,
Всі прокурори, свідки, адвокати —
Лукаві клерки і тупі ченці —
Шкода між вами чаклунів шукати!

Ось і парламент, що спалити враз
Послань прелатських двадцять дав наказ
І смертний бій оголосив тій раті,
Де на чолі – дивак, святий Ігнатій;
Та й на парламент склалася біда;
Ігнатій радий, а Кенель – рида.⁶¹
Париж тій долі співчував трагічній

⁶¹ *Кенель* (Quesnel, 1634–1719) – католицький богослов, прибічник янсенізму. В 1684 р., відмовившись підписати антиянсенітську формулу, змушений був тікати з Франції. В Брюсселі видав «Réflexions morales sur le Nouveau Testament», засуджений папською буллою 1713 р. *Лойола* (Loyola Ignacio, 1491–1556) – засновник «Ордену Ісуса» (єзуїти), що ставив перед собою завдання – боротися з ересями та прагнув зміцнити папську владу.

І втішився лиш в опері комічній.

О Дуросте, богине вагітна!

Родила смертних, мати всеземна,
Ти більше, ніж Кібела яносила,⁶²

Богів колись могучих породила,

І дивишся, від радості п'яна;

Як виростає їх незмірна сила:

Дурний тлумач, дурний перекладач,

Та й автор теж, а також і читач!

Скажи ж мені, владарко сьогосвітня,

Хто в цій юрбі, віддалеки помітній,

Для тебе найдорожчий з-між усіх,

Хто найздатніший до безглузвих книг,

У кого голос – наче рев ослиний,

Хто топчеться на місці щохвилини?

А, знаю! З тим твого серця пал,

Хто у Треву свій видає журнал.

Отож Денис у місячній країні

Уміло й потаємки готував

Проти англійців хитрощі невинні, —

Новий тимчасом колот повставав

Тут, на землі, де дурнів, як у скрині.

Ступив король на Орлеанський шлях,

На сонці грає королівський стяг, —

А Жанна, з ним верстаючи дорогу,

⁶² *Кібела* (грецька міф.) – богиня Землі, дружина Кроноса, мати Зевса, Гери, Посейдона та деяких інших богів.

Над Реймсом обіцяє перемогу.
Ви бачите цих рицарів ставних,
Цих зброєносців юних, запальних?
Усі вони, цвіт рицарства, на сонці
Виблискують, покірні амазонці.
У Фонтевро так чоловіча стать
Примушена жіночій слугувать¹⁸.
Там жінка вищу владу обіймає,
Святих отців вона благословляє.

Агнеса гожа, невеселих днів
Примушена без милого зазнати,
Снаги не мала розпач подолати,
І душу смертний холод їй повив.
Та друг Бонно, вигадник знаменитий,
Зумів життя пригасле розбудити.
Вона розкрила очі чарівні, —
Навіщо-бо? Щоб сльози лить сумні!
Тоді, склонивши голову до нього,
Вона сказала: «Зраджено мене!
Яку ж тепер король обрав дорогу
І де його те слово вогняне,
Яким мені він у коханні клявся,
З якого племін у душі зайнявся?
Сама ночую в ліжку я своїм,
А Жанна у військових тих уборах —
Агнесі більший, ніж британцям, ворог —
Мене ганьбою криє перед ним!
Які гидкі – не вмію я й сказати! —

Тварюки ці, у спідницях солдати¹⁹,
Що чоловіча сила в них сама,
А ніжності утрачена принада;
І чоловікам слави з них нема,
І красна стать нітрохи їм не рада».
Це мовивши, Агнеса вся горить,
Від болю стогне, з гніву аж тремтить,
Ревнивий зір, як полум'я, палає, —
Та враз нову їй думку навіває
Любов, у радах бистра й потайна.

До Орлеана рушила вона,
Аліса з нею та Бонно мостивий, —
І от до корчми випадок щасливий
Приводить їх, де Жанна спочива,
Стомилось-бо і тіло й голова.
Агнеса жде, щоб ніч усіх приспала;
Тимчасом з хитрих розпитів дознала,
Де Жанна спить, – і в темряві нічній
Туди крадеться, одяг військовий
З Шандосовими надіва штанами
З залізними міцними тиягами,⁶³
Що ковано їх зовсім не для дами.
Як зброя та на плечі їй злягла, —
Вона б упала, бідненька, була...
Бонно правиця тут їй помогла.

⁶³ *Тияги* – лати, панцир.

Тоді Агнеса тихими словами
Промовила: «Амуре, пане мій,
Дай сил мені тяжку носити зброю,
Щоб я збудила постаттю такою
Любов і жаль в душі його ясній.
Мій милий хоче дівчини-героя, —
Нехай же втішу, звеселю його я!
Піду за ним і буду попліч з ним
За нього в бої битися страшнім.
Коли на нього зловорожі сили
Списи підіймуть і летючі стріли,
Нехай мене прошиють вістря їх,
Щоб я умерла, він щоб жити міг,
Щоб у хвилину темного конання
Зомліла я від щастя, від кохання».
Бонно цих слів уважно наслухав
І їй меча та списа подавав, —
А Карл тоді близьенько пробував.

Агнеса захотіла тої ж ночі
Коханого побачить милі очі.
Тож, повна нестриманної жаги,
Сіда вона, зігнувшись од ваги,
І жеребця стискає острогами,
Роздряпавши озадок свій штанами.
На огирі нормандському Бонно
Хропе й сопе, натомлений давно, —
А бог любові сумно поглядає
На дівчину одважну – і зітхає.

Як тільки рушила Агнеса в путь, —
Зненацька кінське тупотіння чуť
Із-за дерев, що віти посплітали, —
І кінні вояки повилітали
В червоних одягах. Ще й лихо в тім,
Що Жан Шандос був за сеньйора їм.
«Гей, хто іде?» – питання розляглося,
А дівчина, – їй, бачите, здалося,
Що це зустрівся з нею сам король, —
Кричить: «Любов і Франція – пароль!
Агнеса я!» – Не встигла докінчити,
Як бідолашну ухопили бритти,
Бонно-добрягу також узяли —
І до Шандоса хутко повезли,
Що, повен люті і страшного гніву,
Поклявся в серці покарати жакливо
Розбійників (хоч би там хто вони),
Які украли меч його й штани.

Під час, коли з очей нам відлітають
Останні зграї животворних снів,
Щебече птаство в глибині гаїв,
Пригаслі сили в серці воскресають,
Жвавіше котиться по жилах кров,
Тремтять бажання, виника любов, —
Під час отой перед тобою стала,
Шандосе, дівчина; вона сіяла,
Неначе сонце східне навесні.

Яке ж чуття в сердечній глибині
Збудила німфа, дивна красотою,
В твої штани одягнена, герою?

Огонь пробіг в Шандосових очах,
І він крізь зуби каже, їй на страх,
Милуючися на дівочі чари:
«А, маю знов свої я шаровари!»
На постіль садить він її мерщій
І промовляє: «Полонянку мила,
Не до лица одежу ти наділа».
По тих словах, нестримний та палкий,
Він панцира зриває з неї хтиво.
Пручається Агнеса соромливо
І стогне в переможцевих руках,
Звертаючись до Карла у думках.
А що ж Бонно? Його вояк завзятий
Послав, яко митця, кухарювати,
Відомо-бо, хоч то вже й давній час:
Бонно – вигадник кров'яних ковбас,
Йому ви честь, французи, віддаєте,
Коли з вуграми хвалите паштети!
«Сеньйоре! Що ви хочете вчинить?
Ой лишечко!» – Агнеса лебедить.
Шандос: «Божуся (божаться всі бритти)²⁰,
За кривду я повинен одплатити.
Штани – мої, а я добром своїм
Не поступався ще ні перед ким».
Таке промовив – і з одного маху

До голого роздяг він бідолаху, —
А та, обійми чуючи міцні,
Ридала тільки: «Я не хочу, ні!»

Під цю хвилину крик розтявся: «До зброї!»
Зчинився гуркіт, лемент, гвалт і грім, —
І, крові й смерті вісником страшним,
Сурми розлігся голос бойової.
Прокинувшись, Жанна не знайшла
Ані шолома із пером з орла,
Ні панцира²¹, ані брагет, що звичай²²
Носити каже статі чоловічій.
Без роздуму, схопивши навмання
Свого зброєносця убрання,
Вона ослові скочила на спину
І крикнула: «За віру! За країну!»
Сто рицарів на поклик той гучний,
Шістсот солдатів кинулося в бій.

Тут брат Лурді, щоб край свій рятувати,
Покинув темні Дурості палати
І до англійців прилетів з небес,
Мішок незграбних несучи чудес
Та нісенітниць, що ченці побожні
Між людом сіють у часи тривожні.
Труснув мішком – і лютих ворогів
Дикунських забобонів оповив
Густий туман, що Франція віддавна
У нім живе, своїм безглуздям славна.

Так ночі бог у повозі своїм,
Над падолом літаючи земним,
Нас обсипає видив чорним маком,
І ми дурницям віримо усяким.

Пісня четверта

**Жанна та Дюнуа б'ються з англійцями.
Що сталося з ними в замку Гермафродита.**

Коли б я королівську мав корону, —
Підданцями б сумирно керував,
Щодня по благодійному закону
На щастя б їм і втіху дарував.
Коли б фінансів я служив міністром, —
Кругленькі б суми я давать велів
Умам високим і талантам бистрим,
Бо кожен з них на плату заслужив.
Як митру б я єпископську надів, —
Шукав би згоди я і з моліністом,
І з неспокійним, диким янсеністом.
Але коханку маючи струнку,
Не розлучався б з нею я, панове,
Щоб кожна ніч – у розкоші любові
І кожен день в яснім ішов танку,
Їй душу огортаючи палку.
Закохані! Красуню покидати —
Ой леле! Небезпека немала!
Тут можете за день один придбати

Ви не одну прикрасу для чола!

Не встиг Шандос, у пристрасті неситий,
Свою солодку здобич ухопити,
Як Жанна налітає, ніби птах,
Кров проливає, сіє смерть і жах.
Деборин спис, що похибок не знає,
Страшному Дільдо груди прошиває,
Що грабував скарби святі в Клерво
І гвалтував черниць у Фонтевро.
За ним тяжка не поминула кара
І гідного мотузки Фонкінара.
Цей волоцюга, хоч родився він
Серед ірландських снігових долин,
У Франції чинив свої зальоти,
Немовби ріс в палкому Римі доти.
Мілорд упав на землю Галіфакс,
І брат його двоюрідний Боракс,
І Мідарблу, що вкрив отця клятьбою,
І Бартоней, що жив із братовою.
Узявши горду Діву за вірець,
І рицар-вождь і рядовий боєць
Десятки бриттів б'ють з одного маху,
І стогне поле бойове од жаху.
Гадали вірні Франції сини,
Що став із ними попліч бог війни.

Серед отого галасу і руху
Наш брат Лурді кричав, що тільки духу:

«Вона невинна! Вороги, тремтять:
Святий Денис уготував цю мить;
Вона невинна, і її руками
Господь дива являє перед вами.
Всі на коліна, Альбіону гній,
Складайте зброю, поклоніться їй!»
Тальбот, вояк нестримно-гордовитий,
Ченця велить завзятого схопити.
Схопили, в'яжуть, – а товстий монах
Кричить з незгасним полум'ям в очах:
«Нехай умру, нехай вернусь до Бога, —
Дівочості судилась перемога!»
Довірливість живе в людських серцях,
І кожне серце – мов покірنا глина;
Найшвидше ж покоряється людина
Тому, хто подив будить в ній і страх.
Лурді товстого мова екстатична
Переконала краще вояків,
Як Жаннина одвага героїчна
І сміливість її товаришів.
Той нахил вірити в діла незнані,
У забобони, в явища туманні,
Отих ілюзій ошуканських рій
Уми англійцям збили в січі злій.
Англійці добре на війні змагались,
На філософії ж не дуже знались,
Їм краще меч, ніж розум, слугував.
Це лиш тепер розумних час настав.⁶⁴

⁶⁴ Натяк на перебування Вольтера в Англії від 1726 до 1729 р., коли він

Шандос, у бої полягти готовий,
Кричить: «Праворуч, Англії синове,
Шикуйтеся!» – Але не встиг сказати, —
Усі ліворуч, як один, біжать.
Так в давні дні над голубим Євфратом,⁶⁵
У краї живши світлім та багатім,
Юрба хотіла, з гордощів сліпа,
Аж до небес поставити стовпа,
А Бог, таких сусідів не бажавши,
На сто язиків їх розбив назавше.
Отож було, котрий води прохав, —
Йому товариш враз підносить вапну...
Так Бог з людей зухвалих насміяв,
І всі відтіль розбіглися поквапно.

До Орлеана, на вали фортець
Прилинув, мов крилатий вістовець,
Переказ про блискуче подолання —
І Діви почалось там вихваляння.
Ви знаєте французів запальних:
Честь над усе чарує й надить їх,
На бій вони ідуть, немов у танці.
Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт⁶⁶

познайомився з багатьма видатними людьми.

⁶⁵ *Євфрат* – річка в Малій Азії, згадувана в найдавніших літературних пам'ятниках.

⁶⁶ *Бастард* (bastard) – незаконна дитина, зокрема позашлюбна дитина владущих осіб, що визнана ними і має у визначенні бастард, як у своєрідному

(Його за Марса взяв би давній світ),
Ля Гір, Сентрайль, уставши рано-вранці,
Рішмон з Трімуйлем покидають шанці
І всі кричать на сотню голосів:
«Де вороги? Подайте ворогів!»
Не довго ж їм того чекати бою:
Тальбот, ясним прославлений умом.
У засідці, ще й не з одним полком,
Чекав на них під брамою міською.

Тальбот уже давненько перед тим
Амуром і Георгієм святим
Поклявся, що ввійде-таки до міста.
В його душі була жага двоїста:
Луве дружина, як відомо нам,
Палким цвіла до нього почуттям,
І наш герой, опріч міської брами,
Завоювать хотів і серце дами.
Тож тільки вийшли наші вояки —
Тальбот на них послав свої полки,
Але французи встояли, смільки.

Поля прославленого Орлеана,
Вам од потомків похвала і шана,
Завзяті рицарі на довгий час
Людською кров'ю угноїли вас.

титулі, вказівку на знатність походження. Дюнуа називав себе в офіційних документах «Bastard d'Orléans», бо був позашлюбним сином Людовіка, герцога Орлеанського.

Ані Фарсал, ні Мальплаке, ні Зами²
Криваве поле, вкрите мертвецями,
Ні жодне бойовище в давнині
Страшнішої не бачили борні.
Списи, дрітки і легкопері стріли
Літали, розбивалися, дзвеніли;
Під копитами диких скакунів
Стогнали тяжко сотні вояків;
Мечі палали іскрами ясними,
Аж навіть сонце блідло перед ними;
По мураві, блискучій від роси,
Котились руки, голови, носи.

Всі ангели війни з небес високих —
І смерті вістивник, і Михаїл,
І переможець диких перських сил³
До вчинків придивлялися жорстоких,
До вікопомних подвигів і діл.

Михайло терези захопив широкі⁴,
Уживані всякчас у небесах,
І важити почав на терезах
Французький запал і англійський спокій.

Герої наші на вазі отій,
Бідахи, вийшли легшими, ніж бритти:
Тальбот їх переважив знаменитий,
На цьому і кінчився суд святий.

Тоді Рішмона ранив спис тяжкий
У місце, що сідати ним годиться;
Сентрайля – в ногу, бистру до ходи,
Ля Гіра – ох! Я не скажу куди,
Та жаль його коханки-чарівниці!
В мулке болото Ля Трімуйль загруз —
І руку славний там зламав француз.
Тоді ж то всі, побиті й невеселі,
Вернули в місто і лягли в постелі.
Так сила Божа покарала їх,
Що, бач, Дениса підняли на сміх.
Господь, як хоче, милує й карає,
Кенель сказав це, годі й міркувать⁵;
Усім він лиха присудив зазнать,
Бастарда лиш одного виключає.
Тож рицарі, знеможені від ран,
Вертаються на ношах в Орлеан,
І Жанну проклинаючи, і долю, —
А Дюнуа по бойовому полю
Літає, наче блискавка ясна.
Він коле, ріже, голови стина, —
І враз туди пробився, де завзято
Криваве Жанна відбуває свято.
Як два потоки, линучи в полях
З високих гір під буряну годину,
Зіллються, хліборобові на страх,
В одну ріку – і всю поймуть долину, —
Так Жанна вдвох із Дюнуа буйним
На бриттів махом кинулись одним.

Вони так палко сікли та рубали,
Так ворогів неутомленно гнали,
Аж опинились, де й самі не знали.
Нема британців, та й своїх нема, —
А вже навколо ніч стоїть німа.

«За Францію!» – гукнули без відмови —
І зупинились тихо край діброви,
При місяці шукаючи, куди
Ударитись, щоб не знайти біди.
Шкода! Ані признаки, ні дороги,
А втома й голод мукою печуть...
Яка користь у біса з перемог,
Коли немає де по ній заснуть!
Так корабель без керми, без вітрила
В руках Нептуна іграшка безсила.

Аж раптом пес, надбігши з-за куців,
Надію на рятунок їм явив;
Він зблизився, він гавкає, плигає,
Хвостом своїм привітливо махає,
Вперед біжить, вертається до них...
Коли б, здається, говорити міг,
Сказав би так: «Не гайтеся, панове,
За мною їдьте. Вам нічліг готовий!»
Герої наші зрозуміли вмить.
Що каже він, не вмівши говорить,
І рушили поспішно в путь-дорогу,
За Францію шлючи молитву Богу

Та компліменти правлячи гучні
Одно одному за діла страшні.

Хоч мимохить, залюблено і хтиво
Одважний рицар поглядав на Діву,
Та відав: певна цяцьочка мала
Для Франції у неї зацвіла,
І хто зірве дочасно квіт той любий,
Той рідний край свій доведе до згуби.
Шляхетний муж, він стримував жагу,
Отчизну згадуючи дорогу.
Проте, коли священному ослові,
Біля коня ступаючи в діброві,
Спіткнутись трапилося, на біду, —
Наш Дюнуа красуню молоду
Обняв за стан, щоб їй опору дати,
А дівчина, бажавши, певне, спати,
Схилилася до нього, як мала.
Тож близькість поміж них така зайшла,
Що, поки наші подорожні мчались,
Уста їх щохвилини зустрічались,
Щоб говорити зблизька, не здаля,
Про рідний край, війну та короля.

Розказують, принаднице Авроро⁶,
Що Карл Дванадцятий тебе до двору
Не зважився прийняти аніяк —
І рацію суворий мав вояк,
Гроза для вінценосців те кохання:

Було б з тобою затяжке змагання.
Та з Жанною відмовитись утіх,
Голодному не їсти страв смачних, —
Хто більший подвиг появити може?
Був Дюнуа на д'Арбрісселя схожий⁷, —
Великого святого, що лягав
Між двох черничок на тісній постелі
І, груди й стегна гладячи дебели,
Диявольську спокусу відганяв.

Зайнявся день, і перед їхнім оком
Піднісся замок видивом широким:
Фасад чудовим мармуром білів,
Дорична височіла колонада,
На ній балкон із яспису горів,
Порцелянова грала балюстрада.
Мандрівникам, натомленим украй,
Здалося, ніби перед ними рай.
Пес гавкає – і двадцять сурем грає
Їм надобрідень; сорок слуг метких
Назустріч подорожнім вибігає,
Усі в уборах пишно-золотих.
Два молодці ведуть з уклоном їх
У щедро приоздоблені палати;
В купелях світлих миють їх дівчата
З пошаною; по сніданні смачнім
Постелено м'які постелі їм,
І аж до ночі, в любому спокої,
Хропли там по-геройському герої.

Та треба знати: замка володар
Такого, що позаздрив би і цар,
Був син одного з геніїв чудовних,
Що іноді їм набіга каприз
До чад землі, безсилих і гріховних,
З небес високих ізлетіти вниз.
Це божество зійшлося по-людському
З черницею в монастирі святому,
І народився в них Гермафродит,
Чаклун і некромант⁶⁷ на цілий світ,
Син щонайкращий батькові такому.
Чотирнадцять йому збулося літ —
І з височин отець його злітає
І каже так: «Моя в тобі палає,
Дитино, кров. Скажи ж мені, який
Тобі дарунок дати, сину мій, —
Усе ладен для тебе я зробити!»

Жадібний зроду, в маренні неситий
Гермафродит на те йому: «Палких
Душа моя щохвилі прагне втіх,
Подвійна стать – моя найбільша мрія.
Хай жінкою роблюся уночі я,
А вдень хай буде з мене чоловік!»
Інкуб⁶⁸ йому: «Гаразд, дитя!» – і зник.
Від того дня ця дивина природи

⁶⁷ *Некромант* (necromant) – той, що викликає духів, чарівник.

⁶⁸ *Інкуб* – за народним повір'ям, демон, що одвідує деяких жінок.

Подвійно споживає насолоди.
Отак Платон, довіреник богів⁸,
Про наших повідає прабатьків,
Що першими сотворені із глини
Всім бездоганні, дивні андрогіни,
Які, одержавши подвійну стать,
Самі себе уміли вдовольнять.

Та їх з Гермафродитом не зрівнять:
З самим собою пити раювання, —
Це не найвище із можливих прав;
Щасніший той, хто з ближнім поділяв
Жіноче й чоловіче поривання.
Придворці звать його царем істот,
Що ввечері – Венера, вдень – Ерот,
І для утіх шукають любострасних
Удів, панянок, хлопчиків прекрасних.

Гермафродит забув лиш об однім
Родителя свого попрохати,
Хоч мав потребу доконечну в тім:
Любов до себе в інших викликати.
Тож учинив так світу володар,
Що гидший він, ніж Самюель Бернар,
Що він не міг подобатись нікому, —
І надаремне в замку він своєму
Бенкети улаштовує гучні
І навіть вірші пише запальні!
Коли удень він обіймав коханку

Чи, жінкою зробившись до ранку,
З кимсь одчайдушним пестоців шукав, —
Одуреним себе він почував;
У відповідь на пломенисту спрагу
Він мав огиду, лайку та зневагу.
Так потвердилось казане давно,
Що щастя й велич – зовсім не одно.
«Як? – говорив він: – Наймичка остання
Удвох із любим зазнає кохання,
Пастушку юну обійма стрілець,
З черничкою втішається чернець, —
І тільки я, на цілий світ єдиний,
Блаженної не відаю хвилини!»
І він присягся іменем стихій
Карати дів і хлопців уродливих,
Щоб приклад був кривавий і страшний
Для всіх, кого любив він без надій,
Для серць невдячних, зимних і зрадливих.

Щораз гостей він пишно частував:
Ні Савської смуглявої цариці⁹,
Ані Талестри, діви-чарівниці,
Такий бенкет ніколи не стрічав
У двох царів, прославлених та дивних,
Як він для молодичок лаштував,
Для бакалаврів і вояк мандрівних.
Та як доходило до певних діл, —
Біда тому, до кого він лицявся
І хто його зальотам опирався:

Нещасну жертву саджено на кіл.

Завечоріло, з пана стала пані.
До Дюнуа, в нестримному бажанні,
Вона послати каже гайдуків,
Щоб він трапезу з нею розділив
На антресолях, – а в їдальні пишній
Наїдки й Жанні подано розкішні.
Красунь-бастард, напаханий, стрункий
Ввіходить. Стіл на нього жде такий,
Мов той, що Клеопатра-чарівниця¹⁰
Для Цезаря веліла готувать,
Великого в мистецтві воювать,
Для славного Антонія-п'яниці,
Або мов той, що навіва рядки ці, —
Його мені улаштував чернець,
Слуга Господній, до їди митець, —
Мов той, нарешті, де, в ясных чертогах,
Коли Назона⁶⁹ вірити словам,
Коли Гомер по правді каже нам,
Юпітер, для спочинку по тривогах,
З Європою, з Данаєю удвох⁷⁰
Пр'є без Юнони, як справдешній бог.
Щораз іде смачніша переміна —

⁶⁹ Назон Публій Овідій (Publius Ovidius Naso, 43 р. до. н. е. – 7 р. н. е.) – римський поет. Йому належить, опрацювання стародавніх міфів у «Метаморфозах».

⁷⁰ Європа – дочка фінікійського царя. За легендами, була вкрадена Зевсом і мала від нього дітей. Даная – дочка аргосського царя, кохана Зевса.

Їх подають Аглая, Єфрозіна
І Талія:⁷¹ так зветься в небесах
Три грації, що марні теревені
Про них розводять педантичні вчені.
Нектар кипить у Гебиних руках⁷²
І в Ганімеда юного правиці¹¹ —
Його украв Зевеса бистрий птах,
Щоб цар богів мав з ким повеселиться.
От при такому Дюнуа столі
З Гермафродитом сів у любій млі.

Чудне створіння пишно одяглося,
Алмазами прикрасило волосся,
А жовту шию обвило кругом
Рубінів, перлів не одним разком.
Шкода! Потвора тільки бридша стала!
До Дюнуа вона щось прошептала —
І наш герой уперше затремтів.⁷³
Проте, найлюб'язніший з вояків,
Він господині відплатити гречно
За учту гостелюбну і сердечну
Бажає, занедбавши зір і смак.
«Тим більше слави!» – думає бідак.

⁷¹ *Аглая, Єфрозіна і Талія* – за старогрецькою міфологією, дочки Вакха і Венери, що уособлюють собою радість життя.

⁷² *Геба* (грецька міф.) – богиня юності; була виночерпієм у богів.

⁷³ До оповідань Гільома Ваде включено віршований епізод «Що подобається дамам» (*Se qui plaît aux dames*); його герой Роберт має стати чоловіком феї. Розгортання подій нагадує пригоду Дюнуа в замку Гермафродита.

Але дарма себе він непокоїв:
Буває неможливе й для героїв.
Отож, хоча й запавши у печаль,
Гермафродит до нього має жаль,
Улещений і врадуваний потай
Зусиллями одважного бійця:
Хоч не дійшла належного кінця,
Але ретельно почалась робота.
«Узавтра, – каже пані, – довести
Ви можете змагання це до краю.
Я більше сил, мосьпане, вам бажаю,
Щоб шану ніжністю перемогти».

Аж ось Аврора золота на сході
Оповістила ранок всій природі.
Коли вона поглянула на світ,
Знов чоловіком став Гермафродит.
Тож, по-новому жадібний і хтивий,
Іде в опочивальню він до Діви,
Покров зриває ніжний та легкий
І непристойно гладить перса їй,
Поганячи цілунком, як повію,
Святих підпору, Франції надію.
Що більше шалу – то бридкіший він!

У гніві суто християнським Жанна,
Ніяких не ясуючи причин,
В мерзенну пику затопила пана.
Отак, бува, у мене на ланах

Кобила горда, вся в пістрявих плямах,
На мускулястих і твердих ногах,
Немов тигриця, з полум'ям в очах,
Осла тупого одбиває замах,
Що на озадок любий був ізліз —
І, вдарений, аж покотився вниз.
Та зле вчинила дівчина, хоч браво:
Господар на пошану має право.
Звичайно, соромливість боронить
Повинні всі дівчата й навіть дами,
Але ж як принц навколішки стоїть,
Чи дивовижний геній перед вами, —
Його в лице не випадає бить.
Гермафродит, хоч був гидкий, як гріх,
Іще в житті не зазнавав такого,
Ба й зважитись ніхто б на те не міг.
Він галасує, кличе слуг своїх —
Пажів, лакеїв, гайдуків усіх —
І з натовпу до нього докотилось:
«На Дюнуа вона б так не гнівилась!..»
Брехні трутизно, наклепів жало,
Гадюки чорні чорної обмови!
Як при дворі французькому, кубло
Ви в'єте й там, де сяє цвіт любові!

Ображений подвійно, наш тиран
Страшний, кривавий укладає план
І слугам каже часу не барити —
Обох на кіл негайно посадити.

Покірні слуги, чувши вирок цей,
Високі палі ставлять для гостей —
І смерть дочасна має там скосити
Ясної Франції найкращі квіти!
Челядники бастарда роздягли,
Зв'язали і на місце привели,
Де гордовиту, чисту і вродливу
Юрба нахабна мучила вже Діву:
За вроду і за сміливий удар
Їй смерть готує свій кривавий дар.
Ведуть її, різками затинають,
Сорочку з тіла білого зривають
І катові лихому віддають.
А Дюнуа, йдучи в останню путь,
Дочасно вмерти маючи не в битві,
Високу душу вилива в молитві.
Та гордий він, як сокіл на ловитві,
Аж навіть і призвичених катів
Перед героєм подив охопив!

Коли ж побачив муки він тієї,
Що за французькі мстилася лілеї,
А мала тут прийнять земний кінець, —
Прокляв він долі лютий рішенець,
На постать він поглянув, що коханням
Не осквернив ще жодний чоловік.
І так заплакав над її стражданням,
Як над своїм не плакав би повік.

Така ж, як він, і гордовита, й чула,
В жахливий час вона і не здригнула,
І погляд промовляв її палкий,
Що лиш його на світі жалко їй.
Прекрасних тіл солодка білосніжність
У них будила обопільну ніжність, —
Та боляче, коли любов така
Лиш на краю могили виника.
Уже ж бо, повен задрощів і гніву,
Двоснастий звір прислужникам велить,
Щоб пару цю, як каже він, зрадливу
На гостроверхі палі посадить.

Аж тут зненацька, ніби грім із хмари,
Розлігся голос: «Гей, не треба карі!
Стривайте!» – І спинилися кати
На ці слова, затамувавши подих.
Що ж? Дивляться: стоїть чернець на сходах
У каптурі, як їм велить закон.
То був, панове, друг наш Грібурдон.
Як гончий пес, що оленя легкого
Такий приємний, запашний для нього
Почутив слід – і лине по кущах,
Куди його веде солодкий пах,
І хоч не бачить, а напевне знає
Тропу, якою звірина біжить,
Ані на що круг себе не зважає,
З дороги не збивається й на мить, —
Так добрий син Ассізького Франциска

За Жанною без одпочинку гнав
На мулі, що між хашами стрибав,
Гойдаючися, мов тяжка колиска.

«Гермафродите! – крикнув він. – Ім'ям
Отого яблука, що з'їв Адам,
Ім'ям побожної твоєї нені,
Ім'ям отця, що з геніїв був геній,
Благаю: любу відпусти мою.
За них себе на послугу даю.
Як цей герой і ця-от красна діва
В тобі збудили справедливий гнів, —
Я з цим-от ділом справлюся щасливо!
Ти знаєш, хто я, то не тратьмо й слів.
На мулі незвичайному сиджу я —
З ним працю незвичайну поділю я,
І ти не раз промовиш навпростець:
Мул варт ченця, а мула варт чернець,
Нехай іде до лиха цей вояка,
А Жанна – неабияка присмака
Для нашого знавецького стола.
Ціна за неї всяка – замала».

Огидою та пострахом чернечі
Незайманицю вповнили речі,
Чеснота-бо і дум високих стрій
Були дорожчі за рятунок їй.
Душі її небесне поривання
Бороло все, ба навіть і кохання.

Гарячі сльози по щоках біжать,
Від сорому нещасна червоніє
І очі в марній закрива надії:
Не бачити й небаченою стать!

А в Дюнуа тяжкі думки горять.
«Як! – дума він: – Розстрига і ледащо
Цю квітку Франції зірве найкращу,
Яку так пильно, ревно я беріг,
Про землю дбавши прадідів моїх!»

Масні ченцеві речі спокусили
Потвору злу, що прагнула забав;
Гермафродит, удавши усміх милий,
Ченцеві любострасному сказав:
«Що ж, згоден я! Готуйте ваші сили
Ви, отче, з мулом для солодких справ.
Французів цих – беріть, коли схотіли!»

Жезл Якова товстий мав Грібурдон¹²
І персня, й ключ, которі Соломон
Зоставив нам, і чарівну тростину,
Що нею слугувався фараон,
І ту мітлу, на світі цім єдину,
Якою відьма, лиса, мов коліно,
Злетіла, як покликав цар-пастух,
Щоб викликати Самуїлів дух.
Був наш чернець у чаклуванні зух:
От коло він накреслив за хвилину,

Сипнув землею на свою тварину
І кілька слів магічних проказав,
Що Зороастр колись їх уживав¹³.
На ті слова з диявольської мови —
О дивина! Чудуйтеся, панове! —
Наш добрий мул зіп'явсь на дві нозі,
А далі (все робилось по черзі)
І голова круглішою зробилась,
І шапочка на голові вродилась.

Отак колись за гордість пишний цар¹⁴
На бугая повернений був богом,
Сім літ не їв окрім трави нічого,
А як людина знову стала з нього, —
Збагнув Господь марноту всіх покар.

З височини небесного склепіння
Денис дивився, повен співтерпіння,
На Жанну д'Арк у муках та в сльозах.
Злетів на землю сам би він, як птах,
Та ба! Це не було в його руках.
Зчинив великий шум у небесах
Мандрівкою своєю небожитель.
Святий Георгій, Англії святитель¹⁵,
Обурювався вельми, що Денис
Без дозволу злетіти смів униз
І брав там участь у воєнній бурі.
Святі перекорятись почали

І під кінець на лайку перейшли.
В англійського святого у натурі
Є завжди риси грубі та понурі,
І хоч живе в Господнім він раю,
Отчизну скрізь нагадує своєю.
Так дехто, і потрапивши в палати,
Манер не може простих подолати.

Тут час мені, читачу, відпочить:
Ще довга путь, і можна притомиться.
Дух одведу, щоб вірно повістить,
Що смілива пережила дівиця,
Земні діла очам твоїм явить,
Пекельні і небесні таємниці.

Пісня п'ята

**Чернець Грїбурдон, що хотїв згвалтувати
Жанну, по справедливості потрапляє в пекло.
Він розказує про свою пригоду чортам.**

Шануйте, друзі, Бога в небесах,
Живіть, як добрі, вірні християни,
Бо час гіркого каяття настане!
За юних літ кружляв я по шинках
З гульвісами, своїх бажань рабами,
Що тільки й знали чарку та повій,
А про святі й не згадували храми, —
Служитель церкви був для них смішний.
І що ж? Еге! Розбилась повна склянка:
Кирпата смерть з косою у руках
Перетинає їм веселий шлях,
І вісниця Атропи, лихоманка,
Гидка, кульгава Стіксова дочка⁷⁴
Голубчиків чатує з-за кутка.
Тоді нотар або служниця стане
Над бідолахою: «Пора вже в путь!

⁷⁴ *Атропа*, одна з трьох Парк, богинь долі, уривала нитку життя. *Стікс* – у старогрецькій міфології річка, якою душі померлих переправлялися в пекло.

А де вас поховати, добрий пане?» —
Уста поблідлі спізнено зітхнуть,
І спізнено прокинеться сумління,
Страшний мучитель для безбожних душ,
Він молитви шепоче по-латині
Святому Роху і святій Мітуш¹,
Додержується всіх церковних правил, —
Шкода! Під ліжком притаївсь диявол,
Чигаючи на нього. Відлетить
Душа із тіла – і нечистий вмить
Її хапає хижо та запекло
І в пазурах страшних несе у пекло,
Де душ таких чимало вже сидить.

Якось, читачу, в житлах попідземних
Сам Сатана, вождь сил усіх таємних²,
З підданими гучний бенкет справляв.
У пеклі райських не чекай забав,
Свої там веселитися причини:
Якраз гуртом чималим капуцини,
Которийсь папа, кардинал товстий,
Якийсь король північний, три абати,
П'ять радників та інтендант пузатий
Попались їм – добуток дорогий! —
На сковорідки, над огонь страшний
Нечистих сил владика чорнорогоий
У колі найповажніших чортів
Пекельний нектар, наче брагу, пив,
Приспівуючи весело до нього, —

Аж тут зачувся гомін од воріт:
«А! Любий гостю! Шана і привіт!
Це він, панове, емісар наш ревний,
Наш любий брат, наш друг сердечний, кривний.
Це Грібурдон, нам вірний повсякчас!
Святий панотче! Просимо ж до нас,
Люциферів достойний побратиме,
Апостоле диявольських наук!» —
І почалось міцне стискання рук
Із криками помішане гучними,
А далі вся ватага підвела
Ченця до бенкетового стола.

На рівні ноги звівся цар геєни
Та й каже: «Рано ж ти прибув до мене,
О найславніший з гультяїв святих!³
Ще б на землі хоч трохи послужити!
Таж тільки ти з країни франків міг
Чортячу семінарію зробити,
Ти найпильніше мій устав беріг!
Але чи ж горю допомгти словами?
Бери-но чарку, пий, гуляй із нами!»

Цілує, вдавшись у священний жах,
Свого пана в копито монах
І невеселим оком поглядає
На огняне просторище безкрає,
Де пробувають серед мук страшних
Убивство, зрада, непокора, гріх.

Нечистий дух усім там верховодить,
Усе земне там смерть собі знаходить,
То кладовище розуму, знаття,
Краси, любові, радості життя,
То юрми безконечні, незліченні
Дітей небес, підкорених геєні.
Туди, читачу, попадає в бран
Король найкращий і лихий тиран.
Караються в тій огняній пустелі
Траян хоробрий, мудрий Марк Аврелій,⁷⁵
І добрий Тіт,⁷⁶ опора людських прав,
І два Катони, вороги пороку,⁷⁷
І Сціпіон, що пристрасть подолав,
Що Карфаген переборов жорстоко.

На полум'ї там смажаться Платон,

⁷⁵ *Марк Аврелій* (Marcus Aurelius, 121–180 н. е.) – римський імператор з 161 р.; філософ-стоїк, автор морально-філософського трактату «До самого себе», написаного у формі щоденника.

⁷⁶ *Тіт* (Titus Flavius Vespasianus, 40–81 н. е.) – римський імператор з 79 р., ще за життя батька брав діяльну участь у керуванні державою; римські історики вихваляли його справедливість і піклування про підданців; після відомого вибуху Везувія, що зруйнував Помпею, зробив розпорядження про допомогу жителям, які врятувалися; йому приписують фразу: «Я втратив день», яку він нібито казав, якщо протягом дня не зробив доброго діла.

⁷⁷ *Катон старший* (Cato Marcus Portius, II ст. до н. е.) на посту цензора боровся за чистоту римської моралі. *Катон Утіцький* – внук попереднього, відзначався доблестю і мужністю; зазнавши поразки у боротьбі з Цезарем, він укоротив собі віку.

Гомер божественний і Цицерон,⁷⁸
І він мудрець між мудреців єдиний,
Сократ, кого замучили Афіни.
Там навіть доброчесний Арістід,
Солон правдивий⁷⁹ – серед людства перли:
Хоч прожили життя вони як слід,
Але шкода – без сповіді умерли.

Та здивувавсь найбільше Грібурдон,
Побачивши у казані гарячим
Святих і королів, які закон
Несли Господній темним і незрячим.
Одним із перших там король Хлодвіг⁴.
Читальник мій дивується, я знаю,
Що він у пеклі опинитись міг,
Підданим одчинивши браму раю.
І справді дивно: тут, серед поган,

⁷⁸ *Цицерон* (Cicero Marcus Tullius, 106 – 43 до н. е.) – видатний римський промовець і політичний діяч, боровся проти зловживань римських адміністраторів, обстоював принципи аристократичної республіки.

⁷⁹ *Солон* (VII–V ст. до н. е.) – афінський законодавець; з його іменем пов'язане встановлення законів («Закони Солона»), що означали перемогу демократії над аристократією. Арістід (VI–V ст. до н. е.) – афінський полководець і політичний діяч, учасник греко-перської війни; був вождем партії, що обстоювала інтереси землевласників і боролася з партією торговельного капіталу. За словами грецьких істориків, був зразком доблесті і патріотизму. Вольтер, садовлячи античних філософів і найбільш шанованих ним політичних діячів у пекло, пародіює християнську традицію, особливо яскраво виявлену у Данте в «Божественній комедії»; згідно з цією традицією, всі ці діячі, незважаючи на свої властивості, повинні горіти у пеклі, як «поганці».

Найперший серед франків-християн!
Що ж, – легко я розвію цей туман:
Хрещення – не рятунок це для того,
Хто злочинами душу забруднив, —
А цей Хлодвіг себе гріхами вкрив,
Було жорстоке, люте серце в нього;
Ось через що – подумайте самі —
Його святий не врятував Ремі.

Серед царів могутніх та величних,
Оселених в падолі мук довічних,
Був також і великий Костянтин.
«О доле! – здивувався францисканець, —
Та як же міг сюди потрапить він,
Фундатор церкви, Господа обранець?
Богів фальшивих зруйнувавши храм,
Він з ними в пеклі опинився сам!»
А Костянтин відповідає щиро:
«Хоча поганську розметав я віру,
Хоч на руїнах давніх вівтарів
Я богу правди ладан воску рив,
Та речі ці, високі й урочисті,
Для власної робилися користі.
Церкви священні мав я за шаблі
До кесарського трону на землі.
Розкоші, втіхи, гордість, любослав'я —
Ось божества, которим слугував я,
А злото християн і їхня кров —
То шлях, яким я до фортуни йшов.

Лукавством і злобою оповитий,
Свого я тестя зважився убити.
Розпутним палом виповнений вщертъ,
Залитий кров'ю, лютий та безсилий,
Я жінку й сина засудив на смерть,
Од ревнощів та од жаги сп'янілий.
Тож досить, Грібурдоне, є причин,
Щоб катувався в пеклі Костянтин».
Святий отець дивується дедалі:
У вічнім царстві муки та печалі
Куди лиш глянь – то славний казnodій,
То мудрий доктор, то прелат товстий,
Ченці з Мадрида і чернички з Рима,
Сповідачі вельмож, монархів, дам,
Що перед пеклом рай спізнали там
Із дочками духовними своїми.
Цураючися всіх отих прояв,
У чорно-білим одязі стояв
Монах із шевелюрою, як миска, —
І посміхнувсь лукаво син Франциска:⁸⁰
«Цей бовдур богомільний і тупий⁶
Одягся, бачу, в яacobінський стрій...»
«Гей! – крикнув він. – Скажи, хто ти такий?»
А тінь йому: «Печаль моя велика!
Дитя! Святого бачиш Домініка!»⁷

⁸⁰ Франциск Ассізький – засновник чернечого ордену францисканців, що проповідував зречення власності.

На це ім'я, відоме нам з ікон,
Аж поточився бідний Грібурдон
Та й каже, кладучи хреста на себе:
«Ви в цій безодні, ви, обранець неба,
Святий, апостол, Божий посланець,
Надія церкви, вірних душ отець, —
Ви з грішниками, ви з еретиками
Караєтесь! Господня сила з нами!
А де ж вона, небесна благодать?
О люди! Годі молитви читать
Усім святим, як ви до того звикли,
Коли на них диявол гострить ікли!»
На те іспанець чорно-білий знов:
«А, що вже нам до всіх людських розмов!
Нехай вони чи гудять там, чи славлять —
Бігме, тепер однаково мені:
Де нас нема – акафисти нам правлять,
А де ми є – печуть нас на вогні.
Одному храми дорогі будують, —
А він, бідаха, вариться в смолі;
Той від усіх проклятий на землі, —
Аж зирк! Він там, де праведні царствують.
Що ж, бач, до мене, то мене катують
Ці бестії ніяк не без підстав:
Я альбігойцям муки завдавав,
Приводив їх, нещасних, до загину.
Мене печуть, бо пік і я, мій сину».

Та годі! І залізним язиком,

Що без угаву, вічно говорив би,
Я всіх святих, проте, не полічив би,
Диявольським уловлених гачком!

Коли ж ото чортячий набрід милий
Із гостем зазнайомився новим, —
Усі його тісенько обступили
І заволали голосом одним:
«Скажи, скажи, славетний Грібурдоне,
Чому в цей вир, од сліз людських солоний,
Так рано ти, дочасно прилетів?
Що сталося? Як ти життя скінчив?»
«Панове! – францисканець одповів. —
Я розкажу вам об своїй пригоді,
І то правдиво, запевняю вас:
Умер я, панство, то й брехати годі,
Хоч за життя брехав я повсякчас.

Слуга ваш завжди вірний, нелукавий,
Для вашої та для своєї слави
Там, на землі, я подвиг учинив,
Що все чернецтво шанюю покрив.
Погонич мій – що за тварюка, нене!
Суперник спів достойний і для мене!⁸ —
Коли до праці вмовленої став,
Гермафродита навіть здивував.
Та й я, сказати, сил усіх доклав,
Щоб те створіння, палом знамените,
Потворну ту самицю вдовольнити,

За послуги, яких не бачив світ,
Віддав нам дівчину Гермафродит,
І люба вже надходила хвилина,
Де стратила б невиннощі невинна:
Її руками міцно я стискав,
Погонич мій іззаду обіймав, —
Гермафродит зо сміху аж лягав.
Але зненацька – диво над дивами! —
З небесних, понадхмарних верховин
(Де ми, з відомих добре нам причин,
Ніколи не опинимося з вами)
Спускається той довгоухий звір,
Який – це нам із Біблії відомо —
Озвавсь до Валаама по-людському,⁸¹
Як їхав той серед високих гір.
Була на ньому вишита кульбака,⁸²
При луці меч одгострений дзвенів;
Він крила мав, – а вже така ознака
Не для звичайних створена ослів.
Як Жанна те побачила, панове, —
«Це мій осел! – гукнула: – Друг чудовий!»
Мене від жаху так і затрясло, —
А він підбіг, той дивогляд ухатий,
До Дюнуа, немовби хтів сказати:
«Сядь, рицарю, до мене на сідло!»
Сів Дюнуа на нього та й поїхав,

⁸¹ За біблійними переказами, ослиця пророка Валаама заговорила з ним, коли він не помітив ангела, що перепинив йому шлях.

⁸² *Кульбака* – сідло.

Але на нас, панове, не від нас!
Свого меча він вихопив із піхов, —
Ох, та й страшний настав для мене час!
Пан Сатана тут може пригадати
Хвилину схожу, день отой проклятий,
Коли він мався з Богом воювати,
І враз Михайло із мечем в руках⁹
На нього налетів у небесах.

От-от мене вояка був би вдарив, —
Та кинутись намислив я до чарів.
Своє лице нараз я відмінив,
Позбавився кошлатих, чорних брів
І обернувся на дівчину свіженьку,
Струнку, хорошу, чисту, молоденьку.
Як золото, густа вилась коса,
Грудей іще недіткнутих краса
Просвічувала крізь тонкий серпанок.
Усі принади чарівних панянок,
Всі їх манери я здолав віддать,
А перш за все – невинності печать,
Що завжди обіцяє так багато —
І більше раз у раз, ніж може дати.
В очах горіла пристрасть потайна,
Що й мудреця б старого запалила,
Що серце б дике, кам'яне сп'янила,
Як келих найміцнішого вина.
Бастарда в серце влучила вона:
Меча свого він був підняв на мене

Од ревності, од лютості шалений —
І думав я, признаюсь навпростець,
Що Грібурдонові настав кінець.
Та глянув рицар – і рука упала.
Колись Медуза,⁸³ кажуть, обертала
Усе на камінь поглядом німим.
Зробив я інше з ворогом моїм.
Засліплений дівочою красою,
Він випустив свою нехибну зброю,
І зрозуміло б навіть і дитя,
Яке його проймало почуття.
До мене щастя, бачиться, схилялось, —
Але не так ісклалось, як жадалось.

Погонич мій, що хижо обіймав
Дебелі стегна войовниці-діви,
Любов'ю враз до мене запалав,
Побачивши мій стан легкий, знадливий.
Ох, друзі! Та чи ж думав я коли,
Щоб чари ніжні і тонкі могли
Сподобатись такому мугиряці?
Із Жанною не докінчивши праці,
Напризволяще він пустив її.
Пішли за вітром хитрощі мої!
Красуня, опинившись на волі,
Взяла меча, який валявся долі,
Покинутого грізного меча, —

⁸³ *Медуза* (грец. міф.) – одна з трьох Горгон, змієволоса діва. Кожен, хто подивився на неї, обертався в камінь; герой Персей одрубав їй голову.

І утекти від неї не вдалося:
Вона мене вхопила за волосся
І вдарила – ой леле! – з-за плеча.
Тоді я з милим розлучився світом,
І що там сталося з Гермафродитом,
Із Жанною, з бастардом-вояком,
З погоничем ослячим та з ослом —
Довідатись уже не мав я сили.
Одно скажу: «Щоб їх чорти вхопили!»
Так докінчилась повість жалібна.
Сміялось пекло, аж гула луна.

Пісня шоста

Пригоди Агнеси та Монроза. Храм Слави. Трагічна пригода Доротеї.

Покиньмо пекло, яму ту бездонну,
Де з Люцифером⁸⁴ Грібурдон горить,
Знесімося на крилах у блакить,
Землі огляньмо неосяжне лоно.
Гай-гай! Те саме пекло віть-у-віть!
Чеснота тут карається без міри,
Тут сонце правди ганьблять лицеміри,
Мистецтво гине, розум пропада,
Високі душі зникли без сліда.
Політика підступна і лукава
По всіх усядах заступає право;
Священики, що не втекли від них,
На мудреців озброюють дурних;
Прагнучий Зиск, що над усім царює,
Що мир дає нам і війну диктує,
Ховає в скриньці золото своє

⁸⁴ *Люцифер*, або *Фосфор*, – за стародавньою міфологією, світлоносець; у біблійних і пізніше християнських переказах диявол мав ім'я Люцифера.

І кволих сильним завжди продає.⁸⁵
О люди, бідний, нерозумний роде!
Навіщо муки ті здалися вам?
Ви, навіть і оддавшись гріхам,
Не вмієте шукати насолоди!
Коли покара вас чекає всіх, —
Грішіть, але нехай прекрасний гріх
Провадить вас на неминучі сходи!
Сорель Агнеса зналася на тім.
Одно лише закинути їй можна:
Вона любила палко, як не кожна.
Я це прощаю з розмислом таким,
Що й сам Господь її не покарає:
Нема невинних і в самому раї,
До святості дорога – каяття.

Рятуючи дівочість, як життя,
Зрубала голову з одного маху
Хоробра Жанна ласому монаху,
А наш осел, предиво з-між ослів,
Що Дюнуа на нього верхи сів,
Надумався з героєм відлетіти,
Щоб Жанну д'Арк з ним якимось розлучити.
Відкіль же ця химера напливла?
Кохання ніжна й таємнича сила
Її, читачу любий, породила!

⁸⁵ *І кволих сильним завжди продає* (Vend Je plus faible aux crimes du plus fort) – та сама думка і майже в тих самих словах повторюється в трагедії Вольтера «Меропа» (Меигоре), дія I, картина 2.

Про наміри священного осла
Ще розкажу я, тільки трохи далі.
Були вони і сміливі, й зухвалі.
Отож розширив крила він чималі
Та й лине до Ломбардії мерщій:
Навіяв думку ту Денис святий
Аркадії щасливої синкові.⁸⁶
Який же зміст, яка мета у ній?
А вся причина, бачите, в любові,
Що тих обох зненацька поїняла:
Бастарда і небесного осла.
Дівочий цвіт вони зірвать хотіли —
І тим би Францію занапали!
Розлука, думав Божий вістівник,
На їхню слабість найпевніший лік.
Було ще й інше на умі у нього...
Читачу мій, не гудь за те святого
І таємничій не дивуй меті:
Все добре, що являють нам святі.
Шугаючи, як сокіл, попід хмари,
Осел полинув з берегів Луари
До Рони хвиль прозоро-голубих,
Аж Дюнуа й отямитись не міг,
І оддалік дивився він з любов'ю,
Як гола Жанна із мечем в руках,
У правім гніві, вся залита кров'ю,
Собі широкий проклала шлях.

⁸⁶ *Аркадія* – одна з областей Пелопоннеса в Елладі. В міфологічній поезії – країна мирного щастя, простоти і безтурботного спокою.

Щоб відсіч гордій войовниці дати,
Гермафродит на неї сто чортів
Наслав летючих, ніби зграю псів,
Та впень рубає полк вона крилатий.
Так у гаю хлопчина молодий,
Награпивши на вулик, повний меду,
На нього ззаду дивиться й спереду, —
Аж налітає гомінливий рій
Тварин сердитих, лізе просто в вічі,
Пече вогнем, заліплює обличчя, —
І крутиться й підстрибує юнак,
Обороняючися так і сяк,
Відгонить, давить, обома скидає
І, сил усіх доклавши, побиває
Маленьких повітряних розбишак.
Так Жанна, здавшись на свою одвагу,
Перемогла диявольську ватагу.

А що ж погонич? Білий, наче сніг,
Він войовниці падає до ніг
І молить: «Жанно, голуб'ятко миле!
З тобою в стайні ми удвох служили,
Я помагав тобі не раз щосили...
Тепер у славі і в шанобі ти, —
Даруй мені! Помилуй і прости!»
А войовниця: «Встань, дурна тварино!
Твоєю кров'ю, гидшою за твань,
Не збагряню меча святого. Встань,
Живи та диш – і приготуй-но спину,

Я на тобі поїду в дальню путь.
На мула знов не можу обернуть
Твоє незграбне, але дуже тіло,
Та байдуже – аби мене носило:
Пан Дюнуа забрав мого осла —
Ну, що ж! Нового я в тобі знайшла».
Діставши знову на життя надію,
Додолу наймит пригинає шию,
Стає на всі чотири, наче кінь,
І Жанну мчить на спині в далечінь.
Тимчасом іменем отця свого
Гермафродит французів проклина;
Їм шкодити – мета його одна,
Англійці стали друзями для нього.
Щоб за несвітський відплатити глум,
Велить він слугам (незвичайний ум!)
Поставити негайно край дороги
Химерну пастку, лабіринт чудний:
Там підпадуть під гнів його страшний,
У хідниках таємної будови,
Ненависної Франції синове¹.

А що ж Сорель, Агнеса чарівна?
Ви ж пак ще не забули, як вона
В Шандосових обіймах опинилась
Голісінька – і наче пташка билась?
Шандос, почувши битви дикий гук,
Солодку здобич випустив із рук
І полетів на смертоносне поле, —

А дівчина промовила: «О доле,
Я небом присягаюсь, що ніколи
Такого вже не трапиться мені!
Лиш королю цілунки вогняні
Клянусь я за цілунки віддавати;
Ми з ним навіки душами злились,
Як зрадити, то краще вже сконати...»
Шкода! Ні в чому нам не слід клястись.

У метушні, що табір опадає,
Як рать ворожа вітром налітає,
Коли безладна гомонить юрба,
Той утікає, той січе й руба,
Коли опалі страхом волоцюги,
Своїх панів грабують вірні слуги,
Агнеса, найкрасніша з-між дівчат,
Зоставшиися без друзів і без шат,
Накинула Шандосове одіння,
Ба навіть, хоч і повна нетерпіння,
Його нічний на голову ковпак.
Причепурившись химерно так,
Вона з намету вибігла страшного
І дивиться – засідлана в дорогу
Шандосова кобила ворона
Стоїть собі, хоч, правда, не одна:
Коняр п'янений (так не раз буває!)
Її трима за повід і куняє.
Тихесенько красуня підійшла,
Із рук його вуздечку ту взяла,

Ступила у стремено, повна ляку,
І яюсь видряпалась на кульбаку
І острогами стиснула коня,
І в темний гай помчалась навмання,
А друг Бонно піхотою чвалає,
Своє товсте він пузо проклинає,
Клене війну і край, куди зайшов,
Британію, Агнесу і любов.

Шандосів паж якраз під ту хвилину²
(Монрозом звали любого хлопчину)
Через сусідню проїздив долину.
Поглянув – що за дивна дивина?
Шандосова кобила ворона
З кущів, неначе птиця, вирина.
На ній же (так здалося молодому)
І пан його у ковпаку нічному
Сидить чудний та дивний, як мана.
Монроз коня ударив острогами,
Летить учвал, гукає: «Пане мій,
Вас доганяють? Ми програли бій?
Однаково – я скрізь і завжди з вами!
Як ви умрете – нащо жить мені?»
І голос, повний муки та нестями,
За вітром лине й гасне вдалині.

Налякана, не відаючи, хто він,
Вперед Агнеса лине навмання.
А паж прекрасний, неспокою повен,

Жене, як вихор, бистрого коня.
Аж от спіткнулась ворона кобила, —
І, руки розіп'явши, наче крила,
На мураві лежить красуня мила.
До неї паж, мов яструб, підлетів, —
І з подиву та з чару остовпів,
Крізь одяг запримітивши безладний
Дівочий стан розкішний та принадний,
Грудей алебастрових пружину,
Округлі стегна й ніжку чарівну.

Тут, Адонісе, згадую тебе я³:
Так в оний день ти сам зробивсь не свій,
Як люблю для Анхіза⁸⁷ та Арея
Богиню стрів у гущі лісовій.
Була Венера, правда, ошатніша,
А тіла їй не покалічив глід,
Та й Адонісові б подумать слід,
У кого постать краща та стрункіша,
Де принадніший та свіжіший вид.
Жага й шаноба з розмаху одного
Оповили англійця молодого;
Він пригорнув красуню до грудей
І запитався: «Пані, ви забились?»
Вона ж із тихим сяєвом очей

⁸⁷ *Анхіз* – за грецькою міфологією – коханий Афродіти, від якої мав сина – героя Троянської війни Енея. За розголошення цієї таємниці Анхіз був осліплений Зевсом. Згодом, під час розгрому і спалення Трої, Еней виніс Анхіза на руках і одвіз його на кораблі.

І голосом, де страх та біль світились,
Відповіла, насилу звівши дух:
«Не знаю я, чи ворог ти, чи друг,
Але як серце ти зберіг людськеє, —
З пригоди не користуйся моєї,
На честь мою руки не підіймай,
А дай пораду і рятунок дай».
На тім урвавши, бідна мандрівниця
Лице закрила й слізьми залилась,
І знову потай, як воно й годиться,
Буть вірна королеві присяглась.
Монроз помовчав, зрушений до краю,
А далі й каже голосом палким:
«Над серцем ви являєте людським
Чудовну силу, о видіння раю!
Я ваш навіки, радо я віддам
Життя своє і кров останню вам!
Одної нагороди лиш благаю:
Мої без гніву послуги прийміть,
Щоб і в хвилину горя та відчаю
Я міг незрадно, щиро вам служить».
І пляшку з кармелітською водою
Він добува несмілою рукою,
І враз вода цілюща потекла
На рани від падіння та сідла,
Що червоніли на прекраснім тілі,
Подібному до ніжних роз та лілій.
За зле того Агнеса не взяла,
А поглядала, далебі, без гніву

На юнакову постать уродливу,
Хоч серце королеві прирекла.
Тоді Монроз: «Прийміть мою пораду;
Я проведу охоче вас і радо
До селища, що в заботі лежить;
Я маю гроші й можу там купити
Сорочку, верхній одяг і спідницю,
Щоб сором не спадав на чарівницю,
Французького достойну короля».
На те приставши, голову схиля
Красуня ніжна: гречного хлопчини
Відкинуть раду не було причини.

«Стривай-но! – чую: – Чи могла ж
Така пригода статися на диво,
Щоб то розбещений англійський паж
Поводився так мудро і почтиво?
Невже таку він скромність появив?»
Читачу мій! Навіщо це питання?
Жага гріховна зраджує смільків,
Несміливими робить нас кохання.

Дорогою до ближнього села
Про любові розмова в них ішла,
Про подвиги героїв нездоланих,
Про ніжний пал, мальований в романах.
Монроз, на тее не питавши прав,
Красуні часом руку цілував,
Але робив це ніжно так і чемно,

Що сердитись було б цілком даремно.
Ще й те скажу: багато він хотів,
Але нічого в неї не просив.
От і село. У затишнім покої
Сорель Агнеса відпочить лягла,
І пишну вроду діви молодої
Сором'язлива ковдра повила.
А юний паж задихався, гасає:
Смачної їжі, гарних спідничок,
Панчішок, черевичків, сорочок
Для божества свого він шукає.
Прекрасний хлопче! Чи ж на світі єсть
Людей багато, що тобі б рівнялись,
Які любов, шанобу, віру й честь
В єдиний струмінь злити б не вагались?
В тім самім домі (знає хай читач)
Жив капелан, Шандосів сповідач,
А звісно: капелани – не пажі вам.
Дізнавшися, що випадком щасливим
Сорель Агнеса прибула в село,
Що до кімнати з тим предивним дивом
Десятка кроків навіть не було,
Оп'янений неситою жагою,
Як звір, він скочив до її покою,
На сотню присягаючись ладів,
Вікно запнув і двері зачинив.
Що сталося там – про це ще буде мова.
Але ж на чім бастардова й ослова
Кінчилася мандрівка в небесах?

Куди завів їх таємничий шлях?

Там, де Альпійські височіють гори
І сиві хмари стеляться, як дим,
Під скелею, де Ганнібал суровий⁴
Ішов війною на залізний Рим,
Де над чолом лиш синява безкрая,
А під ногами громовиця грає,
Стоїть палац без даху, без дверей,
Прозорістю дивуючи людей.
Ясні дзеркала там усередині,
І чи дівчата свіжі та невинні,
Чи хлопець юний, чи дідок старий —
Усі побачать там відбиток свій.
Є сто шляхів у той палац дістатись,
Щоб у дзеркала пишні видивлятись,
Та небезпеку кожен з них таїть,
Бо кожен над безоднею лежить.
Одному легко, бачиться, дійшлося
І цілою лишилась голова,
А той упав, розбився – і волосся
В яру страшному вітер розвіва.

Палац той дивний має господиню —
Ту балакучу і стару богиню,
Що Чуткою чи Славою зовуть,
Що всі дари уклінно їй несуть.
Мудрець доводить, що йому байдуже
До цієї пані, що хвала людська —

Це брязкалка порожня, хоч дзвінка...
Не вір йому: він бреше, милий друже!
Отож царює Слава в тих місцях,
А перед нею в пишному палаці
І принц, і вчений, воїн і монах
Колінчать і, як п'яні, метушаться,
І молить кожен, стелячись до ніг:
«Богине! Ти так любиш говорити,
Усе ти знаєш, мудра над усіх, —
Про мене слово хоч одно скажи ти!»

Щоб ті палкі благання вдовольнять,
Богиня дві труби великі має:
Одну собі в уста вона вкладає,
Як подвиги береться вихвалять,
А друга міститься, даруйте, ззаду:
Вона співає про лукавство й зраду,
Про свіжі книги, он які товсті, —
Писак продажних витвори пусті,
Про скороспілі геліконські блохи,
Що день живуть, а може, й менше трохи,
Про віршомазів, що зіпсутий крам
Підносять легковірним покупцям,
Про купу привілеїв тих поважних,
Що загнились в колегіях продажних.
Зійшлася там мерзота із мерзот:
Гійон з Фрероном, Ля Бонель, Нонот
І Саватьє, запроданець та злодій,
Безчесний та лукавий лицемір,

Кому перо на те стає в пригоді,
Щоб виливати брехні на папір.
Прибравшись, неначе до параду,
У Слави храм ідуть вони ключем,
Але вона відгонить їх бичем
І всіх отих негідників громаду
Не підпускає до свого заду⁵.

У той палац, хотів чи не хотів,
Пан Дюнуа в гостину прилетів, —
І стрінупо почесною трубою
Тебе, шляхетний рицарю й герою,
І бачиш ти в дзеркалах чарівних
Відбитки діл блискучих та гучних,
У мальовничих з'єднані картинах:
Фортеці взяті, городи в руїнах,
Атаки, штурми, наскоки буйні.
Але не тільки смілість на війні,
Ще й кращі відбивалися там речі:
Помога щедра з щедрих рук твоїх
Старцям, удовам, сиротам, малечі
Та обставання сміливе за них.
Дивився рицар радісно та гордо,
Якої честі на землі зажив,
І там же, спишна підійнявши морду,
Осел перед дзеркалами ходив.

Аж ось ізнов труба загомоніла,
Та рицаря уже не звеселила:

«В Мілані жах нечуваний зайшов:
Спалити мають красну Доротею
На полум'ї. О, плачте всі за нею,
Усі серця, що відали любов!»
«Як? – Дюнуа схопився, повен гніву, —
За що? Навіщо? Де її вина?
Хоч би ж іще бридка була вона,
А то палити юну і вродливу!
Чи не зійшли міланці ті з ума?»
На мову ту співає знов сурма:
«О Доротеє, бідна Доротеє!
Сконаєш ти у муках нелюдських,
Коли з пательні⁸⁸ не здійме тієї
Тебе вояк, славетний над усіх!»

Таке почувши, Дюнуа завзятий
Поклав негайно діву врятувати,
Таку-бо вдачу ще з дитинства мав:
Туди, де міг собі добути слави,
За скривджених підняти меч кривавий,
Без роздуму й вагання поспішав.
«Гей, до Мілана! – крикнув на осла він. —
Неси мене, і шлях той буде славен!
Лети ж, не гайся!» – По наказі тім
Осел полинув, наче херувим⁶.
Небавом город їх очам відкрився,
Де лютий вирок щойно народився;

⁸⁸ Пательня – сковорода.

Там на майдан уже збігався люд,
Вже хмиз і дрова зношено для страти,
Стрільці стояли – натовп відганяти, —
І тішився неублаганний суд.
Із вікон виглядали гарні дами
З цікавістю, а дехто й зо сльозами,
А на балконі, у гурті попів,
Архієпископ радісний сидів.

Знак подано, й чотири альгвасили⁷
Ведуть красуню, мов дитя безсиле,
В залізних путах, злякану й бліду.
Вона ридає. Розпач на виду
І сором, і мольба, і страх покари
Туманять очі, ніби темні хмари.
Поглянула несміливо з-під вій
Вона на стовп, де смерть зустріти їй
Приречено, – і скрикнула: «О милий!
Твій образ навіть на краю могили
В очах у мене квітне і горить!
Повік його в душі моїй не вбить!»
Та ревні сльози мову зупинили,
І падає, знеможена від мук,
Вона безсило на камінний брук
З розпущеною на плечах косою,
Усіх, проте, дивуючи красою.
Аж тут наблизився Сакрогоргон,
Слуга архієпископської волі,
Безчесний посіпака та шпійон,

З мечем в руках і з підлістю на чолі,
І крикнув: «Я ладен заприсягтись,
Що всі гріхи в цій дівчині зійшлись,
Що віддають катюзі по заслугі.
Хто з цим не згоден – тим негайно, друзі,
Мечем своїм я мозок розсічу!»
Сказавши так, ударив по мечу
Зухвало він, і гордою ходою
Пішов поміж барвистою юрбою,
Жахаючи й простолюду, і панів.
Лихий огонь у погляді світив,
Уста кривились усміхом жорстоким,
І кожен, хто з його стрічався оком,
Не важився перечити суду
І захищати красуню молоду:
Усі боялись лютої погрози
І потихеньку проливали сльози.
Прелат, що на балконі аж устав,
Слузі своєму духу піддавав.

Наш Дюнуа, ширяючи над містом,
Зайнявся враз бажанням племенистим
Зухвальця покарати так як слід,
Бо Доротей чарівничий вид
Не тільки захват викликав і подив,
А й безневинність серцеві доводив.
На землю він з осла свого плигнув
І крикнув: «Гей, нахабо, я прибув,
Щоб довести мечем моїм хоробро,

Що дівчину ви засудили добру,
Яка гріха вчинити не могла,
Що ти брехун, гидка потвора зла!
Та перше я спитаю в Доротеї,
Яке тут винувачення до неї
Прикладено, і що за дивна хіть —
Таких красунь на полум'ї смалить!»
Грізним словам тим вельми здивувавшись,
Увесь народ почув приплив надій,
Сакрогоргон, на смерть перелякавшись,
Удав, що прагне вийти на двобій,
А сам прелат, хоч і велично строгий,
Не міг схвати власної тривоги.

Жан Дюнуа, Луї шляхетний син,
Віддав доземний дівчині уклін.
І почала вона оповідання
Про огріх свій і про свої страждання.
Осел, на церкві сівши, наче птах,
Уважно слухав річ її цікаву,
А весь Мілан у щирих молитвах
Благословляв негідану появу.

Пісня сьома

**Як Дюнуа врятував Доротею,
засуджену інквізицією на смерть.**

Як на весні життя мого, колись,
Мене красуня кинула кохана, —

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.